

Skrift nr. 83

November 2023

LANDSKABET OG BYERNE – parasit eller symbiose?

BYPLANHISTORISK UDVALG
DANSK BYPLANLABORATORIUM

37. Byplanhistoriske seminar Mandag d. 8.november 2022

Byplanhistorisk skrift nr. 83:
LANDSKABET OG BYERNE
– parasit eller symbiose?

Redaktion: Gertrud Jørgensen og Nanna Uhrbrand

Skriftet er udarbejdet på baggrund af indlæggene på seminaret afholdt i Vartov, København, 8. november 2022

Grafisk tilrettelæggelse: Hannah Lund

Forside: Nanna Uhrbrand

Copyright: Dansk Byplanlaboratorium og forfatterne.

Skriftet kan frit downloades fra
Dansk Byplanlaboratoriums hjemmeside:
www.byplanlab.dk

ISSN: 0900-3274
ISBN: 978-87-90413-43-9

Dansk Byplanlaboratorium
Byplanhistorisk Udvalg
Rådhusstræde 6, 1. sal, 1466 København K.

Flere udgivelser: www.byplanlab.dk/byplanhistoriskudvalg

Formålet med at udgive »Byplanhistoriske skrifter« er at bidrage til belysningen af den danske byplanhistorie i det 20. århundrede. Skrifterne kan bestå af notater, erindringer eller beskrivelser af særlige emner eller begivenheder, såvel som arbejder af mere forskningsmæssig karakter. For hvert af de af udvalget afholdte seminar om særlige planlægningsmæssige emner er der udsendt skrifter med gengivelser af indlæg og eventuelt også referater af drøftelser blandt seminardeltagerne.

Det er håbet at disse »Byplanhistoriske skrifter« vil inspirere til, at andre på samme måde vil berette om deres oplevelser og erfaringer og således bidrage til fremskaffelse af nyttigt baggrundsmateriale for senere forskning – et materiale, som det ellers vil være vanskeligt at skaffe til veje. Udvalget håber også, at skrifterne inspirerer til sådan forskning.

INDHOLD

- 4 Introduktion

Tema: Udviklingen i det åbne land

- 6 Nina Toudal Jessen: Hvor kom vi fra?
Tre eksempler fra det 20. århundredes landskab
- 19 Egon Noe: Landdistrikterne og byerne:
Hvad er den aktuelle udvikling i landdistrikterne og i
relationen mellem by og land?
- 27 Lone Kristensen: Danmarks areal og konkurrencen
om det

Tema: Byernes planlægning for grøn struktur

- 32 Henrik Vejre: Fingerbyens grønne handske – Køben
havnsegnenes grønne områder, deres planlægning
og begrundelsen for den
- 34 Peter Søgaard: En offensiv skovrejsnings- og land
skabsstrategi. Grøn Byudvikling i Aarhus Kommune

Tema: At bo på landet

- 38 Gertrud Jørgensen og Anne Tietjen: Place-making
på landet. Når beboerne tager sagen i egen hånd og
skaber nye rum for nye fællesskaber
- 47 Jesper Ole Jensen: Hvordan vil vi bo og leve fremover?

Introduktion

Byer og landskaber har altid være tæt økonomisk forbundne og gensidigt afhængige. Landet leverer fødevarer til byernes befolkning. Byer er opstået som handelspladser og udskibningshavne for landbrugets produkter tilbage fra middelalderen. Industrialiseringen har trukket arbejdskraft til byerne og har i et vist omfang tømt landdistrikterne for de funktioner, de engang havde. Danmark er et landbrugsland, hvis vi ser på arealet. Men nu er det byerne, der skaber de fleste samfundsmæssige værdier. Centralisering af uddannelser og servicefunktioner medvirker til at vandringer fra land til by fortsætter i dag.

Forholdet mellem landskab og byer er under forandring: Flere og flere på landet er uafhængige af landbrug, og lever en urban livsstil med arbejde i byerne – eller måske fra hjemmet. Landet urbaniseres og byerne vil bruge landskabet på nye måder – til rekreation, energiproduktion og biodiversitetsreserve og som udgangspunkt for en god byudvikling. Det danske areal bliver stadig vigtigere – og mere presset – når det skal sikre forsyningsikkerhed på både fødevarer og energi. Landdistrikternes befolkning vil også have indflydelse på deres egen fremtid og nye steder, og nye fællesskaber er under udvikling. Hvad bringer fremtiden? Sker der ændringer i kølvandet på pandemi, bredbånd og en ny opmærksomhed på hjemmearbejde?

Dette skrift præsenterer forskellige bud på samspillet mellem landskab og by - historisk, nutidigt og fremtidigt.

Udviklingen i det åbne land

Nina Toudal Jessen beskriver hvordan landskaber forandres gennem undersøgelser af to lokaliteter ved Kalundborg mellem 1850 og 1990. Hvordan grusgravning, lossepladsdrift og grønne områder har afløst hinanden i en løbende forandring af landskabet. Hvad har været ønsket, hvad har været muligt, og hvad har været tilladt til forskellig tid på et givent sted?

Egon Noe beskriver den aktuelle udvikling i land- og yderområderne, det stigende fokus på dem, og spørger hvad den samfundsmæssige betydning af landdistrikterne egentlig er - og hvad vi overhovedet forstår ved et landdistrikt?

Lone Kristensen diskuterer konsekvenserne af arealkonkurrencen om det åbne land, hvilke sektorer der er inddraget og hvilke planlægningsmæssige tiltag man kunne forestille sig til at svare på udfordringerne.

Byernes planlægning for grøn struktur

Henrik Vejre introducerer planlægningen i Københavns-regionen som introduktion til bogen "Et århundrede med planlægning af grønne områder i Storkøbenhavn".

Peter Søgaard præsenterer Aarhus Kommunes skovrejsnings- og landskabsstrategi, der skal sikre rent drikkevand og rekreative muligheder for den stærkt voksende befolkning - på begrænset areal.

At bo på landet

Gertrud Jørgensen og Anne Tietjen fortæller om hvordan beboere på landet tager sagen i egen hånd og skaber nye rum for nye fællesskaber for at fastholde og øge den fælles livskvalitet i deres lokalområde.

Endelig diskuterer **Jesper Ole Jensen** i oplægget "Hvordan vil vi bo og leve fremover?" enfamiliehuset som boform, når beboerne bliver ældre, når naboerne flytter, når den offentlige trafik lukker ned, og butikker og lokal service forsvinder.

God læselyst

Nanna Uhrbrand og Gertrud Jørgensen

Hvor kom vi fra?

Tre eksempler fra det 20. århundredes landskab

Nina Toudal Jessen, post doc. Københavns Universitet

Dette indlæg udspringer af min interesse for, hvordan landskaber forandres i ryk for så at stabiliseres i en ny form. Helt konkret har jeg i min forskning undersøgt to lokaliteter ved Kalundborg på Vestsjælland mellem 1850 og 1990. Det blev til et studie af, hvordan ejerskab førte til grusgravning, som gik over i lossepladsdrift, som igen blev til grønne områder, og et studie af, hvordan forandrede forståelser af vore omgivelser har præget, hvad der er værd at beskytte, og hvordan. Jeg undersøgte, hvordan landskabsforandringer sker ved at identificere, hvad der har været ønsket, hvad der har været muligt, og hvad der har været tilladt til forskellig tid på et givent sted. En sådan kortlægning pegede på, at naturforståelser, forståelser af produktivitet og af miljø i høj grad former, hvad der sker helt konkret. Og at disse fysiske forandringer, fører nye miljø- og naturforståelser med sig.

Langsom forandring

Selvom steder forandrer sig langsomt, så arbejdes der som regel. Som den engelske litterat Raymond Williams skriver, "a working country is hardly ever a landscape. The very idea of landscape implies separation and observation"

Man kan altså ikke arbejde med jorden og samtidig forstå det som et landskab. Derfor vil jeg på de følgende sider fokusere på, hvad der er foregået ude i landskabet i det 20. århundrede, og forandringernes sammenhænge med den samtidige forståelse af, hvad landets arealer burde anvendes til. I sidste ende påvirker dette også forholdet mellem land og by.

Mit indlæg handler derfor ikke så meget om byerne, men snarere afledte effekter af by- og befolkningsudvikling, og dette vil jeg illustrere med tre eksempler på landskabsanvendelse fra det 20. århundredes Danmark.

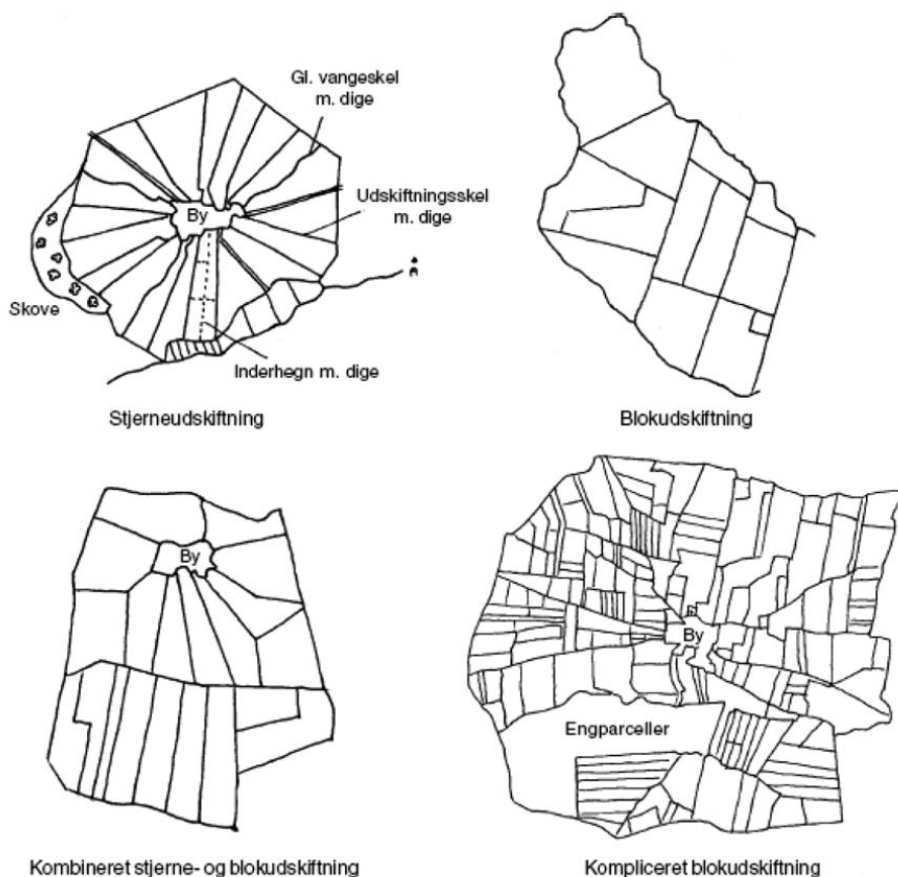
De tre eksempler på landskabsanvendelse er 1) landbruget, 2) grusgravning og lossepladser og 3) fredningspolitik. Med disse tre eksempler vil jeg vise, hvordan de forskellige anvendelser overlapper og ikke kan adskilles, netop fordi der er så begrænsede arealer til rådighed. Derfor leder de tre eksempler også hen til en kort diskussion af, hvori kompleksitet består. For i sidste ende handler det om menneskets forhold til ressourcer og ressour-

cesikring, som traditionelt har krævet styring. Så selvom eksemplerne således stikker i hver deres retning, har de anvendelsen af landskabet til fælles

Eksempel I: Landbruget former jorden.

Landbruget er et oplagt sted at begynde, da det pladsmæssigt optager langt det største areal i Danmark. Den gængse historie her begynder ved udskiftningsforordningerne fra 1780'erne, der pålagde godsejere at udskifte landsbyerne. I korte træk betød dette, at alle godsejere skulle lave en nyordning af ejerforhold og jordtilliggende blandt deres fæstebønder. Helt konkret betød udskiftningen af jorden i en gængs landsby, at jorden skulle samles omkring den gård, der skulle dyrke den. I stedet for en lang række jordlodder, der skulle dyrkes i fællesskab, var gårdejeren eller fæsteren herefter eneansvarlig for dyrkingen af sin egen jord.

Det var et væsentligt element i udskiftningen, at jorden blev fordelt ligeligt efter værdi. Så hvis gård A havde XX tønder land af god kvalitet før, kunne gården ende med dobbelt så mange af en dårligere kvalitet. Et led i udskiftningen var derfor også boniteringen af jorderne, der inddelte jorden i kvalitetsklasser fra ufrugtbare klitter til frugtbare jorder.

Figur 1. Eksempler på udskiftningsformer. Kilde: Kulturministeriet, Kulturarvsstyrelsen (2009): Vejledning om beskyttede sten- og jorddiger

Visuelt er udskiftningskortene gode illustrationer på forståelsen af landet som en ressource, der skal fordeles og udnyttes rationelt. Som illustrationen viser, var der særligt fire typer udskiftninger: stjerne- og blokudskiftning, en kombination af de to og så slutteligt en kompliceret udskiftning. Hvor blokudskiftningerne i høj grad fjernede eller opløste landsbyer ved at flytte gårdene ud, bevarede stjerneudskiftningerne landsbyfællesskaberne, men skabte så til gengæld lange, trekantede markfelter, som kan skabe problemer for de moderne, store traktorer. Denne inddeling af marker og landsbyer udgør fortsat en væsentlig del af det danske landskab, og at de jorddiger og hegn, der markerer skellene mellem markerne ikke altid uden problemer kan fjernes.

Udskiftningen førte altså nye landskaber og nye ejerskaber med sig. Den lagde grunden til, at den enkelte bonde i højere grad end tidligere kunne forvalte sin jord uafhængigt af sine naboer. Denne forandring havde naturligvis betydning for afgrøder og dyrkning, som blev løbende intensiveret i løbet af 1800-tallet, hvor landbruget bevægede sig mod større animalsk produktion. Interessen for at øge landbrugsproduktionen gjorde desuden, at en stor del af intensiveringen foregik som inddæmninger af fjorde og vige. Hertil kom opdyrkningen af den jyske hede også var en ny anvendelse af et jorder, der trods alt også have været udnyttet i århundreder – blot ikke til kornproduktion, men til et langt mere blandet landbrug.

Grundforbedring

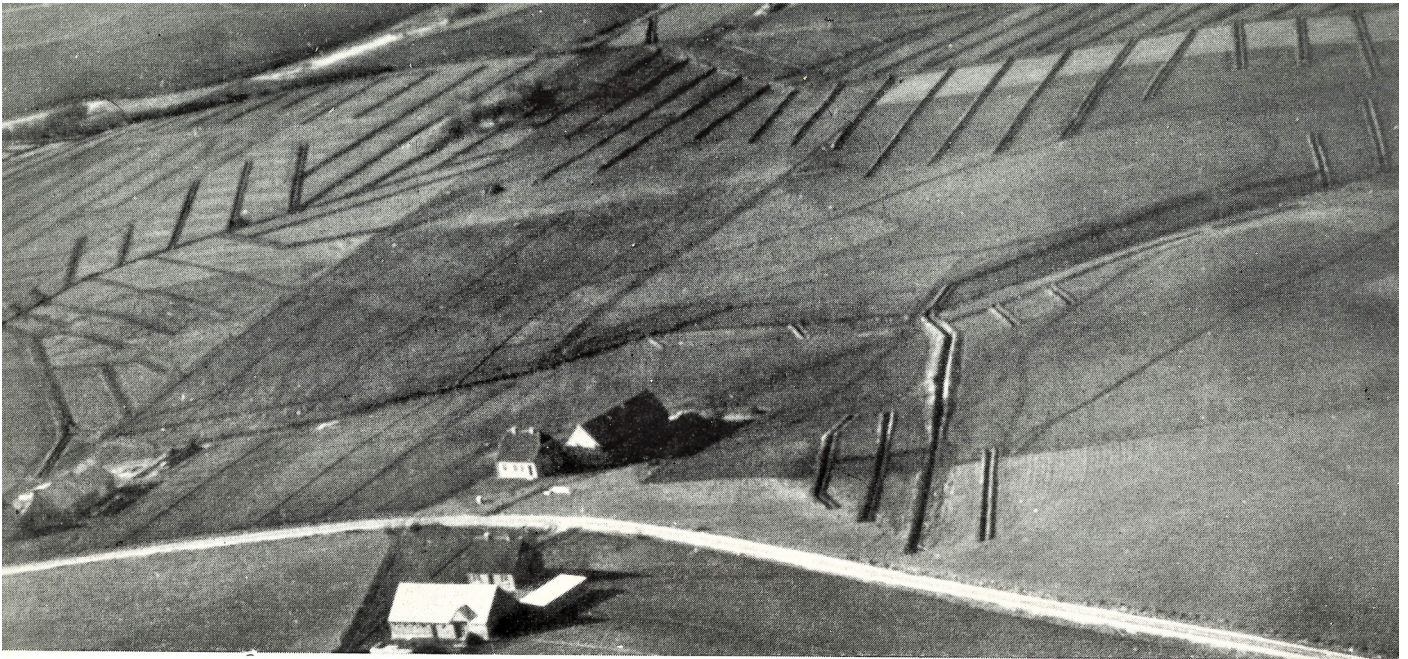
Et aspekt af intensiveringen, som ofte ikke tales om som en rumlig forandring af landskabet, er den "grundforbedring", som sigtede på at forbedre allerede udnyttede landbrugsarealer gennem især dræning af marker.

Da Danmark er et småbakket og lavtliggende land, er der næsten ingen jorder, der ikke har det, som bonden ville kalde et vådt hul. Et sted, hvor regnvandet løber hen, eller hvor grundvandet presser sig ud. Våde huller blev stigende grad set som barrierer for rationel dyrkning af jorden, da de våde jorder gav dårlige dyrkningsbetingelser, og grøfter optog en stor del af de dyrkbare arealer. Derfor blev det glaserede drænrør, der kunne lægges under jorden og afvande direkte, hilst velkomment af de større danske jordbrugere, da det kom til Danmark omkring 1850. Dræningen med drænrør blev først udbredt på de østdanske morænejorder, som var nemme at dræne og som gav højt afkast.

Siden fulgte fra 1921 en anden bølge af dræning, som blev igangsat af vedtagelsen af Loven om Grundforbedring i

Folketinget. Loven gav mulighed for at give støtte til dræning og jordforbedring af det, man kan kalde marginale jorder såsom våde jorder, enge og moser. Ved at dræne, mergle og senere tilføre kunstgødning kunne man altså højne landbrugets produktivitet, som skulle sikre national forsyning af landbrugsprodukter i kølvandet på 1.verdenskrig.

Grundforbedring som national politisk interesse blev fremskudt af politiske aktører fra Det Danske Hedeselskab og Landbrugsministeriet i samklang. Denne politiske interesse resulterede i, at Loven om Grundforbedring fra 1921 og frem til 1960 løbende blev justeret og udvidet til at gælde mere eller mindre alle former for anvendelse af jord i landbrugs- eller skovdyrkningsmæssig forstand. I praksis var støtten udformet som en blanding mellem direkte lån og så støtte til den enkelte jordejer. Således

Flyvebillede af Dræningsarbejder under Udførelse ved Thyrring.

Figur 2. Flyvebillede af dræningsarbejder under udførelse ved Tyrsting. Kilde: Hedeselskabets jubilæumsskrift 1941.

blev der løbende overført penge til landbruget, mens at arealanvendelsen forandredes. Der blev givet tilskud til kalkning, til forbedring af skovarealer. Fra 1933 kunne flere lodsejere ansøge sammen og dermed lave større projekter. Fra 1940 kunne der også søges støtte til dræning af moser og opdyrkning af heder, samt fra 1949 til planering af tørvegrave.

I 1940 blev også Lov om Landvinding vedtaget, som gav støtte til reelle inddæmningsprojekter i langt større skala end grundforbedringsprojekterne. Udvidelsen af grundforbedringsloven og indførelsen af landvindingsloven var begge rettet mod at skabe mere landbrugsjord, og samtidig blev som foranstaltninger mod arbejdsløshed. Land-

mænd og jordejere kunne få støtte til grundforbedring samt landindvinding, hvis deres projekt blev udført med håndkraft af folk, der blev anvist. På den måde var landbrugspolitikken socialpolitik.

Samlet sigtede grundforbedring sigtede både på at skabe veldrænede jorder – det vil sige en mekanisk forbedring af jordens bæreevne, samt at øge jordens produktivitetsevne. Det gjorde man gennem tilførsel af kunstgødning og mergel. Dermed er grundforbedring også en kemisk forandring af jorden. I et nutidigt perspektiv medførte grundforbedringen, at det var muligt at dyrke de lavbundsjorder, som nu ønskes udtaget af produktionen, fordi disse jorder bidrager med en væsentlig andel af landbrugets CO₂-udledning.

Det tekniske landskab

Grundforbedringen var således et politisk- og socialt instrument til at fastholde og forbedre forholdene for landbruget, hvis støtter talte en bred vifte af bønder, godsejere, ingeniører og investorer og politikere. Alle kom med deres interesse og ønsker til, hvad landskabet skulle bidrage med, og hvordan det skulle gøres.

Et væsentligt aspekt, af alle disse interessers indflydelse på landskabet, er de tekniske forandringer og den ekspertiserådgivning, der vandt frem. Kulturingeniørerne fra Landbohøjskolen kom ud i Hedeselskabets lokalafdelinger og var med til at projektere dræninger fra 1890'erne og frem. Dermed forandrede dræningen sig også fra tidlige tiders grøftegravning, som nok foregik efter planer, men ikke i den stil som de nye, større dræninger krævede. Dermed blev dræning teknisk ingeniørkunst i den grad, at man vel godt kan stille spørgsmålet, om de dyrkede marker nærmer sig tekniske anlæg. Kanaler, pumpehuse og grøfter blev fra 1920'erne og frem en del af det danske landskab, som man ikke altid tænker over baggrunden for.

Slutteligt har grundforbedringen skabt et langt mere ensartet landskab, hvor størstedelen af markernes areal kan dyrkes. Dræningen og grundforbedringen udlignede desuden regionale forskelle i dyrkningsgrad, og gjorde hele landet til et mere ensartet landbrugsland. Dertil kommer, at først selve traktorens fremkomst og siden nyere og større traktorer stillede også krav til jordens bærekraft og dermed dens dræning. Det anslås at ca. 50% af landbrugsjorden er drænet, og formodentlig også ofte omdrænet, da jorden over tid sætter sig, hvilket mindsker dræningen.

Landbrugets krav på jord, og på mere af den, er således temmelig gammelt. Dermed skal man måske begynde at forstå landbrugspolitik som landskabspolitik, der sigtede mod størst mulig udnyttelse af det dyrkbare areal. Konkurrencen om jorden blev til gengæld løbende skærpet op gennem århundredet, da også andre anvendelser vandt frem.

Figur 3: Råstofgrave i hhv. a. Ubberup og b. Tømmerup øst for Kalundborg, 1971.

Udsnit af kort fra Det kongelige Bibliotek, Danmark set fra luften.

a. <https://www.kb.dk/danmarksetfraluften/images/luftfo/2011/maj/luftfoto/object985140>

b. <https://www.kb.dk/danmarksetfraluften/images/luftfo/2011/maj/luftfoto/object985225>

Eksempel II: Fra landbrug til grusgravning og losseplads.

For mens Det danske Hedeselskab og Landbrugsministeriet forsøgte at skabe mere landbrugsjord, trak andre i en anden retning i form af råstofudvinding og øget bebyggelse. For den øgede bebyggelse op gennem århundredet beroede på råstoffer.

Grusgravning i Danmark er traditionelt foregået lokalt og i relativt lille skala. Landbrugsloven angav frem til 1967, at ejeren af en matrikel havde ret til at udnytte forekomster på egen jord. Dermed var det lokale entrepriser, ofte igangsat af ejeren af den matrikel, hvor der var grusforekomster.

Op i gennem det 20.århundrede steg mængden af grus, der blev udvundet, ligesom grusgravenes areal blev større. Fra at have været spredte i små grave, blev de nu ofte større, ligesom udnyttelsen blev intensivere.

Grusgravning førte ad åre til bekymring på flere niveauer. For det første opstod en bekymring i landbruget for fremtidens landbrugsjord og for, at de dyrkbare arealer ville blive formindsket kraftigt, hvis ikke grusgravning blev reduceret. For det andet blev naturfredningsinteresserede i stigende krav utilfredse med afgravning af hele bakker og lange åse, som i deres optik førte til et forarmet landskab, der ikke var kønt. For det tredje var der en statslig frygt for fremtidig råstofforsyning.

De tre forskellige bekymringer kunne derfor samles i Råstofloven, der blev vedtaget i 1972, ligesom også den første nationale zoneplanforslag fra 1962 inddrager råstofudvinding som en væsentlig landskabelig interesse, der skal planlægges ud fra. Råstofudvinding blev således også til en mere styret industri, hvor der skulle søges om gravetilladelser og planlægges reetablering, ligesom entreprenørerne skulle sikre, at grusudvindingen ikke skadede grundvandsreserver.

Den anden side af grusgravningens historie i Danmark handler om deres benyttelse efter brug. For mens man kan sige, at byvæksten i 1950erne og 1960erne fjernede materiale fra de omkringliggende landområder, returnerede byerne i høj grad affald til oplandet.

For selvom lossepladser har været udbredt i bysamfund siden antikken, har affaldets sammensætning løbende ændret sig, og særligt de svært nedbrydelige materialer som kom frem i 1950ernes voldte problemer. Dertil kom, at forbrugsvæksten i 1950erne og 1960erne skabte problemer med affaldshåndteringen og affaldsmængderne. Her blev indpakning, plastic og papir i stigende grad et problem, da man ikke længere fyrede op med affaldet. Således flyttede et ellers bymæssigt problem også ud på landet.

Problemet med affaldsmængderne og affaldshåndteringen gjorde, at mange af de mindre, små grusgrave overgik til at være kommunale eller offentlige lossepladser i mere eller mindre styrede former. En opgørelse fra 1976 viste, at der var omtrent 1200 tidligere grus- og mergelgrave, der blev brugt som lossepladser i mere eller mindre ukontrolleret og styret grad.

Ofte var en tilladelse givet af den lokale sundhedskommission under sognerådet, hvilket som regel betød tilladelse til at deponere, men ikke udbredt kontrol med, hvad der blev deponeret.

Den relativt ukontrollerede deponering af affald i tidligere grusgrave blev på papiret gjort ulovlig med indførelsen af Miljøloven i 1973. Loven tilsagde, at miljøet skulle beskyttes mod forurening, og den gjorde dermed traditionelle lossepladser ulovlige, hvis der ikke var kontrol med eventuel forurening af grundvand eller omgivelserne. I praksis var der dog ikke noget til hinder for videreførelse af allerede igangværende lossepladser – disse skulle blot styres mere rigtigt end hidtil hvad angik deponiformer og adgang.

Nye lossepladser skulle til gengæld gennem en længere planlægningsfase i de lokale kommuners miljø- og teknikforvaltninger, ligesom amternes tekniske afdelinger skulle godkende planer for lossepladser. Til sidst skulle den samlede plan for en losseplads godkendes af miljøministeriet.

Der var derfor et før- og efter 1973 i forhold til indretning af lossepladser, mens den praktiske drift og anvendelse af lossepladser ikke ændredes stort. Der, hvor der før alvor skete forandringer, var under affaldet, hvor drænrør, kloakering og membraner skulle sikre, at giftigt perkolat ikke sivede ud under eller igennem siderne af lossepladsen. Igen er det gennem grusgravningen og lossepladserne som arealanvendelse muligt at forstå landskabet som et i stigende grad teknisk landskab, der ud over de konkrete elementer såsom den maskinelle bearbejdning, udgravningen af huller eller nyindretning af den tidligere grusgrav til en kontrolleret med plastmembran, hegn og særligt åbningstider og deponiregler, også blev tænkt og forstået mere teknisk. Således kan man konkludere, at hvor lossepladserne tidligere var bare var gener ude på landet, blev de i zoneplanlægningen i 1970'erne til tekniske anlæg med styret afløb og afdækning

Ligesom dræningen blev et mere kompliceret og teknisk assisteret arbejde, blev også forvaltningen af grusgrave og lossepladser i stigende grad afhængig af opmålinger, eksterne konsulentundersøgelser og vidensdeling. Igen kan man sige, at det danske landskab er blevet teknologisk – ledninger, kabler, rør og teknik krydser gennem landskabet, og ophæver delvis fortidens skel mellem by og land. I den forstand er landskabet både i fysisk forstand og på papiret et teknisk landskab.

Jeg vil i mit tredje eksempel vise, hvordan også fredningspolitikken i det 20. århundrede kan forstås gennem denne ramme.

Eksempel III: Fredning af landskaber og arter

Dræning, opdyrkning, grusgravning og lossepladser er alle aktiviteter, der på forskellig vis forandrer jorden og landskabet. Fredning derimod sigter i sin grundform på at bevare og beskytte, det, der anses for at være vigtigt og væsentligt.

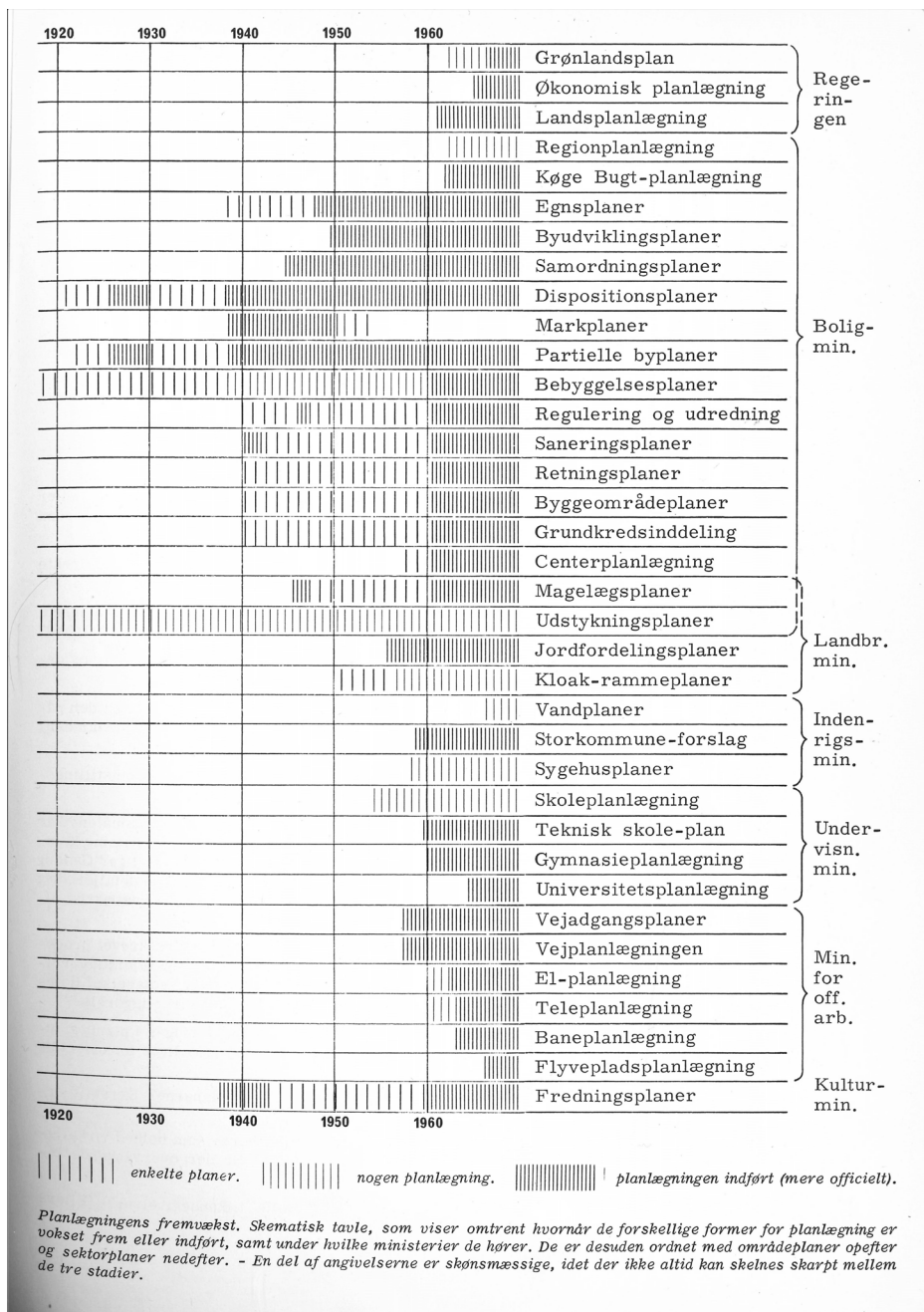
Fredninger i Danmark begyndte allerede i 1850'erne som fredninger af videnskabeligt interessante områder. Ofte nævnes fredningen af Gammelmosen som den første reelle fredning i Danmark. Tørvemosen skulle fredes for at kunne undersøge tørveudviklingen over tid, sådan at man kunne forudse den fremtidige tørveproduktion.

1917-fredningen af de danske kyster regnes som regel for den første landsdækkende naturfredningslov. Den sikrede, at der ikke længere skulle bygges fri langs kysterne, ligesom den sikrede fri adgang langs kysterne. Det var særligt Danmarks Naturfredningsforening, der fik loven igennem, og foreningens tætte bånd til Thorvald Stauning og dermed statsministeriet blev en fordel for foreningen i en lang årrække.

I 1937 kom en væsentlig revision af naturfredningsloven, som satte en retning for lovens arbejde fremefter. Efter sigtede fredningslovgivningen på tre hovedpunkter: 1) at sikre landskabelige værdier, 2) at sikre videnskabelige og pædagogisk vigtige steder og 3) at sikre rekreativ adgang til grønne arealer. Samlet indeholdt fredninger dermed fra begyndelsen et opdragende og pædagogiske element, som skulle formidles og opleves.

Man kan også sige, at denne revision viser, at de modstridende interesser der også i dag findes mellem naturbeskyttelsesinteresser og rekreative interesser altid er blevet grupperet sammen, selvom det i praksis altid har været svært at forene ornitologien med større grupper af mennesker. Fredning som beskyttelse og bevaring går ikke altid lige op med rekreative muligheder, som der jævnligt er eksempler på.

Fredningsbestemmelserne udgør et vigtigt element i enhver fredning. Det er bestemmelserne, der fastlægger det frededes tilstand, ligesom de skal indeholde regler og retningslinjer for anvendelse af det pågældende sted. Fredningsbestemmelserne tinglyses som en servitut, der så gælder for de matrikler, tinglysningen gælder. Som sådan er det et enkelt system, som dog har den ulempe, at det ikke rigtigt tager hensyn til foranderligheden i naturområder. Bestemmelserne fastlægger altså en tilstand, men disse kan ændre sig af sig selv.

Figur 4. Oversigt over fremkomst af forskellige plantyper. Fra Erik Kauffmann: 27 slags planer, 1966.

Denne del af fredningsprocessen er blevet mere kompliceret i takt med, at den viden som fredningsbeslutninger træffes ud fra er blevet mere nuanceret. Hvor man i 1950'erne kunne frede overdrev eller skrænter for at sikre, at de ikke blev bortgravede, kom der med i 1978-revisjonen af naturfredningsloven en biologisk beskyttelse, som sigtede på naturtyper. Dermed var det ikke længere nok at frede f.eks. åbne arealer, en fredningsbestemmelse skulle herefter angive hvilke typer af åbne arealer, der var tale om. Dermed afspejler fredningslovgivningen også en bevægelse fra en mere generel naturforståelse, som værende alt det, der ikke dyrkes, til et langt mere fragmenteret og videnstungt naturbegreb, der forudsætter forståelse for biotoper og artssammensætninger.

I den forstand er der tale om naturbeskyttelse, som ikke nødvendigvis hører til specifikke steder, men som snarere arbejder ud fra biologisk definerede naturtyper, hvor arter og specifikke naturtyper skal beskyttes på grund af deres biologiske kvalitet.

Denne tilgang til fredninger har skabt konflikter i udpegninger af, hvad der bør fredes og beskyttes, hvilket jeg vil illustrere med et eksempel i det følgende afsnit.

Fredning af strandeng på Saltbæk Vig

For at illustrere ovennævnte udvikling vender jeg for et kort bemærkning søgelyset mod den kunstigt skabte indsø Saltbæk Vig og vigens omkringliggende arealer.

Hele området er privatejet, og selvom det blev forsøgt drænet i 1870'erne med henblik på udnyttelse som landbrugsjord, var projektet mislykket fra begyndelsen. Store dele af området har derfor fungeret som jagtarealer og været afgræsset af kødkvæg siden begyndelsen af 1930'erne.

I 1974 blev ejeren af vigen bekymret for vigens fremtid og rettede henvendelse til Fredningsstyrelsen om indgåelse af en frivillig aftale om fredning. Selvom styrelsen vendte velvilligt tilbage skred fredningssagen kun langsomt fremad, og den blev løbende sat i bero. I 1984 begyndte fredningssagen igen, og denne gang sigtede fredningen på at beskytte dels vand- og vadefugle i området, samt en lang række strandenge langs kysten. Strandenge var samme år blevet fredet som naturtype under naturfredningslovens §43b.

Fredningsstyrelsen mente ud fra deres besigtigelser, er der på en række engstrækninger var tale om enestående botaniske områder, og havde tegnet disse ind på det fredningskort, der var blevet en obligatorisk del af en fredningsbestemmelse ved en revision i 1981.

Det problematiske ved kortet var imidlertid, at ejerne samme år havde bortforpagtet de selvsamme arealer til en lokal landmand, som ville dyrke majs der. Dette førte til en strid om omfanget af strandenge i området, ligesom der blev diskuteret, hvad der overhovedet kendetegnede en strandeng. Ejerne af området argumenterede for, at en strandeng, som er kendetegnet ved salttålende urter, må skulle skylles over med saltvand jævnlige. Da Saltbæk Vig som bekendt er halvvejs inddæmmet, var det derfor deres ræsonnement, at der ikke kunne være tale om saltprægede strandenge, men blot engstrækninger, som der ikke var særskilt beskyttelse af.

Denne sidste diskussion peger på et væsentligt element, der er værd at tage med fra fredningssagen, for fredningsforhandlingerne på Saltbæk Vig illustrerer den forøgede magt, som kortlægning har fået i fredningsbestemmelserne. Med 1981-revisionen af naturfredningsloven blev det lovpligtigt at udarbejde et fredningskort med de fredede arealer og deres naturtyper. Og det var netop i denne udpegning, at konflikten opstod. Det var altså kortlægningen, og ikke de reelle strandenge, der satte gang i uenighederne i fredningssagen.

Diskussionen bølgede frem og tilbage, og i sidste ende blev området undersøgt igen, og på trods af ejernes indsigelser, endte området med at blive fredet og skulle herefter sikres mod opdyrkning og anden ændring.

Opsummering og afrunding

De tre ovenstående typer landskabsanvendelse foregik som bekendt samtidig og parallelt. Det er i min optik meget afslørende for de mangeartede forståelser for, hvad der er blevet set og forstået som korrekt og god anvendelse af jord og arealer. Samlet kan man sige, at anvendelse af ejendomme, som alle eksemplerne også er, afhænger meget af ejerens syn og forståelse for "god praksis".

Samtidig er "god praksis" blevet kompliceret. For der er helt konkret mange flere hensyn i landskabet end tidligere. Alle de former for landskabsanvendelse, jeg har beskrevet i denne artikel, tilføjer infrastruktur til landskabet – både drænrør og grøfter, men også affaldshåndtering og beskyttelse af naturområder, kan forstås som en slags infrastruktur, som findes usynligt i landskabet, og som afgør hvad man må og ikke må.

Følelsen af at landskabsforvaltning er kompliceret er ikke ny. I 1966 lavede planlæggeren Erik Kaufmann opgørelsen 27 slags planer, hvori han gennemgik datidens planlægning. Det er ikke blevet mindre kompliceret siden da, for historien om det danske landskab er en historie om øget interesse for arealanvendelse og historien i det 20. århundrede er, at der er mange flere, der har noget at skulle have sagt. Dertil kommer at vores viden om processer i landskabet – om biotopers udvikling, om miljøfarlige stoffer og om andre konsekvenser af vores handlinger hele tiden bliver mere nuanceret. Den viden forpligter, og man kan kort sige, at jo mere, vi kommer ud i vore omgivelser, jo mere skal vi forholde os til.

En pointe, jeg som historiker, gerne vil understrege, er, hvordan tilfældigheder og vaner har formet vores landskab op igennem det 20. århundrede. Ofte bliver dette

fortalt som en lineær udvikling, der tilskrives fremskridtet. Men skal vi på en eller anden måde bruge fortiden og historien til noget, vil jeg gerne opfordre til, at man dykker lidt ned i den lokale historie på det sted, man beskæftiger sig med. At det lige var der, der var en ressource, plads eller et ønske om en bestemt anvendelse på et bestemt tidspunkt og et bestemt sted. I sidste ende handler det om menneskets forhold til ressourcer og ressourcesikring.

Teknologirådet udgav i 2015 en rapport, der angav, at hvis alle ønsker til arealanvendelsen i Danmarks skulle opfyldes, ville vi have brug for 140% af det danske areal. Der er altså ikke plads til det hele. Derfor kan det være godt at forholde sig til fortidens landskabsanvendelse, for vi kan måske der finde inspiration til, hvordan vi tackler fremtidens problemer.

Diskussionen er i al fald ikke ny.

Litteratur

- Arler, Finn, Michael Søgaard Jørgensen, Daniel Galland, og Esben Munk Sørensen. Prioritering af fremtidens arealanvendelse i Danmark. Fonden Teknologirådet, 2015.
- Fritzbøger, Bo. Det åbne lands kulturhistorie biofolia, 2004.
- Helmer Petersen, Erik. Hedesagen under forvandling, Gyldendal, 1966
- Jessen, Nina Toudal. Jord og Landskab. Relationelle landskabsforandringer i det 20. århundrede. Ph.D.-afhandling. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet. 2021.
- Kaufmann, Erik. 27 slags planer, oversigt over og kritisk analyse af den offentlige fysiske planlægning i Danmark. Statens Byggeforskningsinstitut, Teknisk Forlag, 1966.

Landdistrikterne og byerne: Hvad er den aktuelle udvikling i landdistrikterne og i relationen mellem by og land?

Professor Egon Noe, leder af Center for Landdistriktsforskning.

Revideret udgave af et oplæg holdt på Byplanhistorisk konference den 7. november 2022.

Udviklingen i landdistrikterne har fået et stadig stigende fokus, både politisk, i medierne og ude i kommunerne. Men med spørgsmålet om den aktuelle udvikling i land- og yderområderne knytter sig også spørgsmålet om, hvad den samfundsmæssige betydning af landdistrikterne egentlig er - og hvad vi overhovedet forstår ved et landdistrikt.

Danmark er historisk set et landbrugsland. Og der er ingen tvivl om, at landbruget har spillet en altafgørende rolle for vores velstand og nationale identitet, hvilket også er nøglen til at forstå, hvor stærkt landbrugsorganisationerne stadig står i vores samfund. I et dansk perspektiv har landdistrikter, landbrug, landskab og byer altså været knyttet snævert sammen både økonomisk, kulturelt og landskabsmæssigt - og er det i et vist omfang stadig i den kollektive bevidsthed og "store fortælling". Forestillingen om det smukke og biodiverse landskab er stadigvæk det gamle bondelandskab med afgræssede næringsfattige overdrev, velplejede næringsrige enge og et væld af småbiotoper.

Men den store fortælling er i disse år for alvor ved at kralelere.

Der er dannet et helt nyt parti, som har landdistrikterne som mærkesag. Der er et stigende pres på at forandre landbruget både i forhold til klima og biodiversitet. Og ikke mindst er der kommet nye, centrale perspektiver og interesser i forhold til det åbne land som ressource, herunder som områder for etablering af anlæg for vedvarede energi og områder dedikeret turisme. Derudover har der bredt sig en forståelse af, at den fremtidige værdiskabelse sker i de store byer, godt drevet af økonomisk teori omkring agglomerationsgevinster, og ikke mindst af en globalisering, der gør det muligt for bystaterne at købe de varer, man har behov for, når bare man har penge.

Samtidig med, at den store fortælling om Danmark som et landbrugsland er ved at smuldre, er vi også ved at miste ideen om, hvad vi skal bruge landdistrikterne til - og dermed meningen med at opretholde en bosætning

uden for de større byer. Den gamle relation mellem land og by er altså brudt sammen, og vi leder nu efter nye relationer - eller måske kæmper vi nærmere om, hvordan vi skal definere de nye relationer.

I denne artikel vil jeg give et overblik over den udvikling, der er sket i landdistrikterne, og hvilke udfordringer det rejser i forholdet mellem land og by, mellem periferi og center.

Betydningen af landbruget

Som jeg skrev indledningsvist, er Danmark historisk set et landbrugsland, og landbruget forvalter godt 60 % af Danmarks arealer. Der er dog en række udviklinger, som det er værd at hæfte sig ved.

For det første er landbrugets bidrag til Danmarks BNP stadig faldende. Ifølge Landbrug og Fødevarer (2022) bidrager landbruget med ca. 70 mia. kr. – det, man regner ind under fødevareklyngen - hvilket svarer til omkring 2,8 % af landets BNP. Den samme udvikling gør sig gældende i forhold til beskæftigelsen, hvor det i dag er under 2 % af den danske befolkning, der er beskæftiget indenfor fødevareklyngen, hvilket indbefatter landbrug og fiskeri og alle de relaterede følgeerhverv både på input- og forarbejdningssiden.

Dette hænger logisk sammen med, at der er sket en kraftig strukturudvikling indenfor landbruget, der ikke mindst er taget til siden finanskrisen, hvor antallet af bedrifter over 400 ha er steget betydeligt (Noe and Thorsøe, 2018). Siden finanskrisen har det finansielle marked i et stort omfang forladt det traditionelle familielandbrug, hvor bankerne så vidt muligt trækker sig i forhold til at finansiere et traditionelt generationsskifte (Thorsøe og Noe 2023). Det betyder, at landbruget er ved at skifte form fra det, vi klassisk forstår ved et familielandbrug, til virksomheder – og dermed også til nye kapital- og ejerformer.

Strukturudviklingen kan også ses direkte i det åbne landskab ved, at de enkelte dyrkningsflader bliver større og mere monokulturelt. Det betyder, at der er sket en massiv fjernelse af hegn og småbiotoper fra det åbne landskab. Landbruget er stadig præget af at være husdyrtung, hvor eksport af svine og mælkeprodukter fylder mest.

For det andet er landbruget samfundsmæssigt under et stigende pres. Nu handler det ikke længere kun om miljø og landskab. Klima- og biodiversitetsdiskussionen retter sig i stigende grad imod landbruget, og kravet om en reduktion af husdyrproduktion tager til i styrke og har være

helt oppe i den aktuelle valgkamp. Valgresultatet tyder da også på, at der i befolkningen er stor opbakning til at lukke minkproduktionen i Danmark, selv om det i første omgang skete uden den nødvendige lovhjemmel. Vi må forvente, at presset på den traditionelle husdyrproduktion bliver øget i takt med, at også den økonomiske legitimitet af landbrugsproduktionen falder.

Befolkningsudvikling: Fra land mod by

Siden mekaniseringen af landbruget efter Anden Verdenskrig har der været en overordnet migration fra land til by - eller måske nærmere fra land imod forstæderne. Som Johs Nørregaard Fransen (1991) har beskrevet det, er parcelhuskvartererne i første omgang en opløsning af skarpe skel mellem by og land, hvor parcellerne kan ses som små minilandbrug med egen køkkenhave.

Parcelhuskvartererne blev beboet både af migrationen fra landbrugserhvervene og migration ud fra det sociale boligbyggeri i arbejderkvarterene. Ved jordskredsvalget i 1973 blev der dannet et selvstændigt parti med Erhard Jacobsen i spidsen, der repræsenterede parcelhusejerne. Parcelhuskvarterer opstod i hele Danmark i forbindelse med de fleste byer, og helt ind til finanskrisen i 2007 blev der fortsat udstykket nye boligkvarterer i forbindelse med en lang række mindre og mellemstore provinsbyer.

De seneste tre årtier har udviklingen i stigende grad været fokuseret på fortætning og udvikling af bymidterne, f.eks. udbygning af Nordhavn og planerne for det nye Lynetteholm-projekt i København og hele udbygningen af Århus Ø. Bagved disse overordnede flyttemønstre er der en række bevægelser, som også er interessante at se nærmere på. Efter finanskrisen og strukturreformen har vi kunnet iagttage en forstærket dobbelt urbanisering, hvor der ikke kun er tale om en nettoflytning imod de største byer, men hvor der også indenfor den enkelte kommune er tale om en flytning imod kommunens hovedby.

Vi har således kunnet iagttage, hvordan de mellemstore byer i landdistrikterne i stigende grad er udfordret på infrastruktur og boligpriser - og vi har set et udskillelsesløb mellem de små provinsbyer omkring at bevare skoler og dagligvarebutikker. For en lang række mindre byer er bunden faldet helt ud af boligmarkedet, så det ikke er muligt at låne penge til huskøb og vedligeholdelse. Det vil sige, at vi i stigende grad ser områder, der er dømt til at forfalde, uanset om der er mennesker, der ønsker at bo der eller ej (Noe, m.fl. 2020).

Et andet nok så vigtigt aspekt af denne udvikling er den stigende grad af segregering, hvor de unge i store antal rejser til de største byer for at få en uddannelse, hvoraf langt de fleste bosætter sig der. Samtidig sker der en eksport af socialt udsatte den modsatte vej, primært drevet af boligsituationen, hvor de socialt udsatte ender i de tomme og ofte ubeboelige huse i yderområderne. Et resultat af denne udvikling er en stigende gradient af social ulighed mellem periferi og centre, det vil sige de fire største byer i Danmark (Caspersen, 2022).

Man bruger ofte de mange centraliseringer, der er gennemført, som forklaring på denne udvikling. De har da også uden tvivl været med til at skubbe på udviklingen. En anden - og nok så vigtig - forklaring er, at kapitalen, og dermed de konventionelle finansielle aktører, har forladt periferien til fordel for centrene. Det ses helt tydeligt på boligområdet, hvor huspriserne er steget voldsomt i vækstområderne, mens husene har mistet værdi i land og yderområderne. Hvilket har haft den effekt, at højindkomstgrupperne har søgt imod vækstområderne for at få del i denne fest.

Selv om det overordnede udviklingsbillede er meget tydeligt, er der naturligvis lokale variationer. Der er områder uden for de største byer, der klarer sig rigtig godt. Og der er en lang række initiativer i gang rundt omkring, hvor man forsøger at modgå denne udvikling, f.eks. i form af borgerdrevne dagligvarebutikker.

Der er også en række undersøgelser, der finder, at befolkningen i landdistrikterne generelt er mere tilfredse med deres liv, og at man på det psykiske område er i en bedre forfatning end i de større byer. Vi kan også se, at der er en begyndende modmigration af ressourcerstærke familier væk fra de større byer, hvor de søger noget andet (Nørgaard m.fl. 2023).

En bevægelse imod monofunktionalitet og afkobling
En hovedoverskrift for de udviklinger, jeg har beskrevet, kan passende være "afkobling og monofunktionalitet". Her er der både tale om reelle, funktionelle afkoblinger, men også i høj grad om mentale eller narrative afkoblinger.

Velfungerende landdistrikter bliver ikke længere opfattet som en konkret materiel daglig fornødenhed. Der er også en generel opfattelse af, at den økonomiske betydning af periferien er beskeden - at det ikke er der, værdiskabelsen sker. Denne afkobling kan være én af nøglerne til at forstå den krise, vi er i. Vi er måske mere afhængige af hinanden, end vi går og tror, men da den direkte afhængighed er så skjult, at vi ikke længere umiddelbart kan se

den, bliver den kun synlig, når det, vi tager for givet, ikke længere fungerer.

For at illustrere dette vil jeg dykke ned i nogle af de mest centrale afkoblinger, der har fundet sted, og som er med til at drive denne udvikling:

1. Der er sket en afkobling mellem boligens bo-værdi og værdi som investeringsobjekt. Et håndfast bevis for denne afkobling er den stadig stigende uddifferentiering i kvadratmeterpriser.
2. Landdistrikterne er i stadig stigende grad blevet afkoblet sundhedsvæsenet og den offentlige transport. Hvor man historisk set har brugt infrastruktur som en investering i at binde landet sammen og sikre forsyninger til byerne, er investeringerne i stigende grad målrettet at løse trængselsproblemerne i og omkring de største byer.
3. Der er sket en afkobling af den direkte forbindelse mellem dansk landbrug og fødevareforsyning. Dansk landbrug producerer overvejende til et globalt marked, hvor langt størstedelen af den animalske produktion går til eksport. Samtidigt er vores egen fødevareforsyning i stigende grad forbundet til det globale marked, da mange af de fødevarer, vi spiser, er importeret. Det gælder også for animalske og vegetabiliske produkter, som vi eksporter, såsom oksekød, svinekød, fjerkræ, æbler og havregryn.
4. Oveni kommer en afkobling i fødevarekæden, som bunder i supermarkedernes stigende brug af "privat labels", både i kvalitets- og discountafdelingen. I den sociologiske litteratur har man lanceret begrebet om "food from nowhere", der beskriver dette fænomen (Schermer, 2015). Det gælder ikke kun for konventionelle fødevarer, men i høj grad også for økologiske produkter. Denne afkobling betyder dels, at vi mentalt mister forståelsen af, at de fødevarer, vi spiser, faktisk er produceret et sted, og at vores forbrug af fødevarer har fysiske effekter og konsekvenser et eller mange steder på kloden.

Landbrugets primære funktion er altså dybest set reduceret til at generere eksportindtægter, hvilket også er hovedargumentet for, at vi som samfund fortsat skal bakke op om de økonomiske betingelserne for, at landbruget fortsat kan være rentabelt. Det betyder også, at de negative sideeffekter af vores landbrugsproduktion kommer til at fremstå stadig mere uacceptable i takt med, at den relative betydning af landbrugseksporten som monofunktion aftager.

5. Der er sket en afkobling mellem landbruget og landdistrikternes økonomi. Hvor landbruget stadig er snævert koblet med landskabet, er den i stadig ringere grad knyttet sammen med den lokale økonomi og dermed lokalsamfundene.

For det første, og som en logisk konsekvens af rationalisering og stordrift, er der stadig færre lokale beskæftiget ved landbruget. Og den større del af de beskæftigede er udenlandsk arbejdskraft, som i varierende grad er inkluderet i lokalsamfundet. For det andet er følgeindustrien, både på input og forarbejdningssiden, afkoblet det lokale, og i stigende grad også den regional og nationale, økonomi.

Ser vi f.eks. inden for svineproduktionen, foregår slagting og forarbejdning af kødet i stigende grad i udlandet, og en stor andel af smågriseproduktionen bliver solgt til udlandet til færdigfædning. Det betyder, at den lokale erhvervs- og infrastruktur ikke længere er koblet til landbruget, men til andre erhverv. Endeligt betyder det, at lokalbefolkningen i landdistrikterne i stigende grad er afkoblet og afskåret fra det åbne land under landbrugsproduktion.

En sidste vigtig afkobling er den monofunktionelle tilgang til det åbne land, hvor det enkelte landområde dedikeres én funktion og dermed afkobles alle andre funktioner. Her der to afkoblinger, som jeg synes er særlig interessante at hæfte sig ved. Den ene er den totale afkobling mellem landbrug og biodiversitet, der - som jeg ser det - er sket i en uheldig alliance mellem landbruget på den ene side og biologer og Danmarks Naturfredningsforening på den anden side.

Det er dels drevet af landbrugets interesse i at kunne drive planteavlsproduktionen så rationel og effektiv som muligt. Fra biologernes side er det drevet af en forståelse af, at den vulgære biodiversitet er uinteressant og derved af at bevare og beskytte de særlige værdifulde (autentiske) naturtyper, hvad end det så er. Frem for at fokusere på landmanden som landskabsforvalter har man fokuseret på at få oprettet en række naturparker, hvor man så kan slås om, hvad rewilding af naturen er.

Der er også sket en afkobling mellem landbrugsproduktion og miljø, hvor man søger at løse problemerne ved landbrugets udledninger via lav- eller højteknologiske tiltag som minivådområder og biogasanlæg. Og man søger at løse sikringen af grundvandet ved at friholde de vigtigste grundvandsindvindingsområder for landbrugsproduktion.

Spørgsmålet er, om denne monofunktionelle tilgang kan løse de udfordringer, vi står med i forhold til den dramatisk faldende bestand af flora og fauna. Også set i lyset af, at den biodiversitet og naturtilstand, som vi egentlig søger, er et resultat af tidligere tiders landbrugspraksis. Glemte synes alle de interessante projekter og tiltag under overskriften det multifunktionelle landbrug.

De senere år er der også kommet en ny form for monofunktionelt blik på det åbne land, som en platform for vedvarende energianlæg som vindmølleparker og solcelleparker, der hverken er koblet til landbruget, den lokale industri, den lokale økonomi, natur eller landskabshensyn. Der foregår aktuelt en desperat kamp, hvor kommunerne på den ene side kæmper for at få udpeget deres områder til etablering af vedvarende energianlæg, mens lokalbefolkningen på den anden side kæmper for at undgå, at områder bliver udpeget i nærheden af dem. Oftest ender kampen med, at udpegningerne sker - og dermed med, at de store energianlæg placeres der, hvor der lokalt er de mindste ressourcer til at gøre modstand.

Landdistrikter og byerne: Der er brug for en ny fortælling. Den umiddelbare konklusion på den ovenstående beskrivelse og analyse er, at den store fortælling om Danmark som et landbrugssamfund er brudt sammen. Lidt forenklet er der heller ikke længere en fortælling om, hvad byerne eller samfundet skal bruge befolkningen i landdistrikterne til - nu indgår befolkningen i landdistrikterne i stigende grad i den store fortælling, som nogle der forurener og ødelægger vores natur og gør det vanskeligt at få den grønne omstilling ført hurtigt nok igennem i forhold til at rede vores klima.

Der er sket både en fysisk og mental afkobling mellem byerne, landdistriktsbefolkningen, landbruget, landbrugslandet, nationalparker, turistområder, miljø, klima og biodiversitet. Selvom 1/5 af Danmarks befolkning bor i landdistrikterne, har vi ikke en fortælling om, hvilken rolle de spiller for byerne og vores samfund - udover at vi som velfærdssamfund til en vis grad føler os forpligtede til at inkludere denne befolkning i velfærdssystemet.

Der er to konsekvenser af denne mentale og til dels fysiske afkobling mellem de forskellige funktioner. Den ene er, at vi bliver blind for de konsekvenser, vores handlinger har i forhold til de andre systemer, som vi afkobler os fra. Den anden er, at vi holder op med at tænke de andre systemer med ind i løsningerne og udviklingen. Befolkningen i landdistrikterne tænkes ikke ind i løsninger for udviklingen af vedvarende energianlæg. Landbruget tænkes ikke ind i løsningen af landskab, biodiversitet og rent drikkevand, osv.

Det er og har altid været sådan, at velfungerende byer er afhængige af et (vel)fungerende opland, og byens størrelse og trivsel har altid været og er til stadighed afhængig af det opland, man råder over. Som Luhmann formulerer det, så er centre meget mere afhængig af periferien end omvendt (Niklas Luhmann, 2016: 533).

Med globaliseringen har de rige byer til en vis grad glemt denne sandhed, da det globale marked er blevet til et dif-fust og uendeligt opland - og konsekvenserne af handlingerne er flyttet langt væk fra deres dagligdag. Afkoblingen betyder ikke, at vores handlinger ikke har materielle, økonomiske og sociale konsekvenser i vores omverden, men blot, at vi har gjort os blinde over for disse konsekvenser. Det er kun, når omverdenen slår meget hårdt tilbage i form af energikriser, naturkatastrofer og krig, at vi bliver opmærksomme på disse konsekvenser.

Udfordringen er, hvordan vi geninddrager de forskellige aktører i den store fortælling om fremtiden. Der er heldigvis en række initiativer, der på den ene eller anden måde forsøger at gå en anden vej, og som vi kan trække på i forhold til genkobling, f.eks. Danmarks Økologiske Jordbrugsfond, Gram Slot, Hestbjerg Økologi, Thise Mejeri, Fejø Frugt, Samsø Energiakademi, for at nævne nogle af dem, jeg kender bedst.

Litteratur

Caspersen S (2022) Offentligt forsørgede flytter oftere mod land end by | Arbejderbevægelsens Erhvervsråd. Available at: <https://www.ae.dk/analyse/2022-04-offentligt-forsorgede-flytter-oftere-mod-land-end-by> (accessed 6 July 2022).

Frandsen, Johs. Nørregaard (1991). Da landbolivet blev en by i provinsen. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab 1991.

Landbrug og Fødevare (2022) Fakta om Fødevarerkløngen. Available at: <https://lf.dk/tal-og-analyser/fakta-om-foedevareklyngen> (accessed 4 January 2023).

Luhmann, Niklas (2016) Samfundets samfund. Hans Reitzel.

Noe, E.B. and Thorsøe M.H. (2018) Jorden som grundlag for landdistriktsudvikling: En analyse af, konsekvenserne af vækst gennem masseproduktion af standardvarer for landbruget og landdistrikterne. I: Svendsen GLH, Sørensen JFL, and Noe Egon B. (eds.) Vækst og vilkår på landet. Syddansk Universitetsforlag, pp. 117–130.

Nørgaard H., Hansen H.K. og Andersen H.T., 2023. Modurbanisering – flytninger fra by til land. Udkommer i tidsskrift for Politik og Økonomi

Schermer M (2015) From “Food from Nowhere” to “Food from Here:” changing producer–consumer relations in Austria. *Agriculture and Human Values* 32(1): 121–132.

Thorsøe, M. H. og Noe, E. B. 2023, Nye finansielle forventninger - konsekvenser for bosætning og erhverv i landdistrikterne Udkommer i tidsskrift for Politik og Økonomi

Danmarks areal og konkurrencen om det

Lektor, Lone Søderkvist Kristensen, IGN, KU

Der er mere end nogen sinde kamp om Danmarks arealer. En rapport fra Teknologirådet (2015) viser, at hvis man kigger på alle fremskrivninger og diverse ønsker til fremtidens arealanvendelser i det åbne land, så skal vi bruge 40% mere land end det vi har.

Så hvordan får vi plads til det hele i fremtiden, samtidig med at vi stadig opretholder attraktive landskaber, hvor det også er muligt at bo, som vi har lyst til at besøge, som vi kan udnytte rekreativt og hvor der tages vare på væsentlige kulturhistoriske træk?

Tæt knyttet til problemstillingen om hvordan får vi plads til det hele, er selvfølgelig en række afledte spørgsmål: Hvilke funktioner skal det åbne land egentligt rumme? Er multifunktionalitet løsningen? Er der forskel på bynære og landlige landområder og skal de behandles forskelligt? Hvordan håndterer vi forsyningssikkerhed, i en tid, hvor andre funktioner gør krav på plads? Og er vores planlovgivning, her under zonelovgivningen gearet til at håndtere den oven nævnte udfordring med mangel på plads? Og endelig er der spørgsmålet om hvem skal bestemme, hvordan prioriteringerne skal være.

Udfordringerne i forhold til arealforbruget er bl.a. relateret til klimakrisen og behovet for grøn omstilling. Her er der både behov for at udtage arealer til at reducere udledning af klimagasser og lagring af CO₂ (f.eks. lavbundsjord og skovrejsningsarealer), arealer til tilbageholdelse af vand, arealer til placering af diverse energianlæg samt arealer til produktion af energiforbrændere. I forhold til den Grønne omstilling og klimakrisen er der truffet politisk aftale om at 100.000 ha kulstofrige lavbundsarealer og randarealer skal tages ud af produktion inden 2030 (Finansministeriet 2021).

Andelen af den vedrørende energi (vindmøller og solceller) skal 4 dobles og på skovrejsningsområdet er målet fra midt 1980'erne om at skovarealet skal fordobles over en trægeneration dvs. udgøre 25 % af Danmarks areal omkring år 2055 fortsat aktuel. Dette betyder at der i løbet af de næste godt 30 år skal udtages knap 500.000 ha til skov, heraf er 250.000 ha nævnt i den nuværende SVM-regerings regeringsgrund (Statsministeriet 2022).

Der er ingen nationale mål for, hvor stort et areal der skal benyttes til solcelleanlæg på bar-mark, men i 2021 var der planer for opførelse af anlæg svarende til omkring 24.000 ha svarende til størrelsen af Lejre Kommune.

Men også biodiversitetskrisen gør krav på mange flere arealer. De nyeste krav fra EU er at 30% af landarealet skal udlægges til biodiversitetsformål i form af beskyttede og strengt beskyttede naturområder (EU Kommission, 2020)

Endelige kan nævnes, at DANVA (brancheorganisation for danske vandselskaber) anslår, at der er problemer med grundvandsforurening i ca. 200.000 ha af de 640.000 ha der i dag er udpeget som indsatsområder med henblik på at beskytte drikkevandet (Danva 2022).

Selvfølgerne kan nogle af de ovennævnte arealbehov tænkes sammen. F.eks. har vi gode erfaringer med at tænke i synergier mellem drikkevandsbeskyttelse og skovrejsning, men også placering af solcelleanlæg burde kunne samtænkes med drikkevandsbeskyttelse. En forudsætning for dette er dog, at der laves en positiv planlægning for placering af solcelleanlæg. En sådan er stort set fraværende i den kommunale planlægning pt. Placering af solceller er derfor i høj grad markedsdrevet, dvs. drevet af hvem kan se en økonomisk fordel i at have placeret solceller på deres (landbrugs-)arealer og så kan den eksisterende planlægning for beskyttelse af de landskabelige interesser bruges til at vurdere om den pågældende placering kan tillades eller ej.

Det har været diskuteret, om solceller kan placere på lavbundsarealer, der skal udtages af drift for opnå klimagasreduktion. Det er dog uafklaret om det teknisk og økonomisk kan betale sig at placere solcelleanlæg på disse lavbundsarealer. Dertil kommer, at mange lavbundsarealer ofte er udpeget som værdifuldt landskaber og derfor et sted, som ønskes friholdt for tekniske anlæg. Endelig kan man stille spørgsmålet om solcelle på barmark er en funktion, der skal være i det åbne land. Kunne de alternativt tænkes placeret i industriområder og på eksisterende større bygning?

Hvad angår biodiversitet, er mulighederne for samtænkning af funktioner mere problematisk, især når ønsket er at fremme og bevare mere sjældne og rødlistede arter eller udvikle og bevare stor artsdiversitet. I stigende grad taler biologer om, at naturen har brug for mere plads, og plads hvor den menneskelige indgriben er begrænset. Efter årtiers naturforvaltning præget af forestillinger om integration af naturhensyn i land- og skovbrugsdriften og en meget håndholdt naturpleje, går naturforvaltningsparadigmet i dag mere i retning af natur adskilt fra produktionsfunktioner, med plads til at naturlige processer kan udfolde sig med et minimum af menneskelig indgriben.

Undersøgelser viser desuden, at udvikling af natur og

biodiversitet i klima eller vandmiljø projekter, hvor arealer udtages og/ eller vådlægges ofte ikke ender i mere og bedre natur. Bl.a. fordi der i disse projekter ikke har været nok fokus på biodiversitetsmålsætningen, herunder hvor der var gode muligheder for at udvikle biodiversitet (Fløjgaard m.f., 2022). Dette indikerer at opnåelse er flerfunktionalitet kræver omhyggelig planlægning.

Hvis Danmark skal nå målsætningen om 30% beskyttet natur som foreskrevet i EU's biodiversitets handleplan, kommer vi dog ikke uden om at skulle samtænke funktioner. Dvs. landbrug- og skovbrug bliver nødt til at være medspillere i hvert fald på med nogle af deres arealer, men vi skal også blive bedre til at tænke biodiversitet ind andre arealfunktioner, herunder bolig- og erhvervsområder.

Endelige kan man fremhæve at en total adskilles af natur- og produktionsarealer vil have stor betydning for de oplevelsesmæssige muligheder i det almindelige landbrugslandskab – kulturlandskabet vil blive endnu mere monotont, med negative konsekvenser for livet i landdistrikterne.

Trods mange muligheder for samtænkning af funktioner, vil krav om plads til nye funktioner i det åbne land betyde, at eksisterende funktioner skal afgive plads. Da den landbrugsmæssige arealanvendelse fylder mest, godt 60 %, kommer man ikke uden om at arealerne må komme herfra. Samtidig med at landbruget skal afgive arealer til andre funktioner, bliver landbrugsarealer i stigende grad brugt til at producere energiafgrøder, dvs. landbrugsafgrøder, der helt eller delvis dyrkes med henblik på energiuudnyttelse f.eks. biogas eller flydende biobrændsler.

Det stiller selvfølgelig spørgsmål til, hvordan vi sikre fødevarerforsyningen i fremtiden – til os selv og til andre dele af verden som vi i stigende grad bliver nødt til at forholde os til, fordi andre dele af verden bliver uegnede til fødevarerproduktion pga. af klima forandringer. Spørgsmålet er komplekst og handler dels om, hvad vi dyrker og hvordan dels om hvordan vi planmæssigt reserverer og beskytter de bedst egnede landjorder til produktion af fødevarer. Hvad og hvordan vi dyrker jorden, ligger udenfor den fysiske planlægnings domæne og det vil jeg ikke komme nærmere ind på.

I forhold til den fysiske planlægning, er det et krav, at der skal planlægges for de landbrugsmæssige interesser, dels for at sikre arealer til landbrugsproduktion og dels for at skabe sikkerhed omkring de landbrugsmæssige investeringer. Her kan man så spørge: Har og virker denne planlægning efter hensigten? Nej, planlægningen har

ikke formået i tilstrækkelig grad at sikre de landbrugsmæssige interesser. Det skyldes bl.a. den liberalisering af planloven og landbrugsloven som løbende har fundet sted siden slutningen af 1980'erne. Dels kan alle i dag erhverve en landbrugsejendom dels er det blevet muligt at lokalisere sig på en landbrugsejendom med anden erhvervsvirksomhed.

I et landdistriktsperspektiv har disse liberaliseringer givet god mening fordi tiloversblevne landbrugsejendomme hermed har kunne finde alternative anvendelser. Men i de bynære landbrugslandskaber har liberaliseringerne betydet at det produktive landbrug i stigende grad er blevet fortrængt af hobby/fritidslandbrug og at det areal der bruges til produktion af fødevarer, er faldende (Kyndesen mf. 2016).

I plankreds har dette ført til diskussion om, der er behov for en differentiering af planlovens landzonebestemmelser og om der er brug for mere end en zone i det åbne land. En opdeling af landzonen i for eksempel en egentlig landzone og bynærhedszone, vil kunne give muligheder for at opstille mere restriktive landzonebestemmelser regler i de bynære landområder, men vil også gøre lovgivningen mere kompleks.

Til diskussionen om en differentieret landzone har der også i de seneste år været debat om planloven skulle indeholde en egentlig naturzone, der kan danne udgangspunkt for en naturforvaltning på nye præmisser med mere fokus på plads til fridynamisk og et minimum af menneskelig indgriben. Selvfølgelig kan man forestille sig en udpegning af en sådan naturzone, men man skal blot være opmærksom på, at der inden for planlovens rammer er meget få muligheder for at (erstatningsfrit) at kunne regulere den eksisterende brug af landbrugsmæssige arealer og hermed give en sådan zone et brugbart reguleringsgrundlag.

Hvis puslespillet om Danmarks arealanvendelse skal gå op, er der brug for planlægning, ja måske mere end nogen sinde. Men der er brug for en fornyelse af planlægningen og her er en yderligere liberalisering er ikke svaret. En fornyelse af planlægning bør have mere fokus på:

- prioritering og samtænkning – inklusiv overordnede rammer fastlagt på statsligt niveau
- helhedsplanlægning – fremfor sektortilgangen
- handling og udvikling
- flere virkemidler – inklusive støtteordninger og muligheder for at regulere den jordbrugsmæssige arealanvendelse
- at understøtte en differentieret udvikling – det åbne

land er ikke en standard størrelse

- udvikling af et bedre samspil mellem by- og land
- involvering, samarbejde og samskabelse

For at løse de mange arealudfordringer og skabe nye fælles forestillinger om fremtiden kræver det involvering, debat, dialog og forhandling. Og involvering handler ikke kun om involvering af borgere, jordejere, brugere mv., men også om involvering af mange forskellige former for fagprofessionel viden.

Litteratur

- Danva (2022): <https://danskev.dk/nyheder/fokus-paa-drikkevand-i-regeringsgrundlag/>
- EU Kommission, (2020): https://environment.ec.europa.eu/strategy/biodiversity-strategy-2030_en#the-business-case-for-biodiversity
- Finansministeriet (2021): Aftale om grøn omstilling af dansk landbrug <https://fvm.dk/landbrug/aftale-om-groen-omstilling-af-dansk-landbrug>
- Fløjgaard, C. m.f. (2022): Ny natur på lavbundsjord: Hvordan får det værdi for biodiversiteten? <https://dm.dk/bio/artikler/alle-artikler/biodiversitet/ny-natur-paa-lavbundsjord-hvordan-faar-det-vaerdi-for-biodiversiteten>
- Kyndesen, M. B. J., Vesterager, J. P., Busck, A. G., Primdahl, J., Vejre, H., Kristensen, L. S., Kristensen, S. B. P., Richardt, A-S., Præstholm, S., Fertner, C., Winther, L., Ogstrup, S., & Nissen, A. L. (2016). Bynære landbrugsområder i Hovedstadsregionen 2014: Udvikling i landbrug, landskab og bebyggelse 1984-2014. Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning, Københavns Universitet. IGN Rapport: [https://ign.ku.dk/ansatte/landskabsarkitektur-planlaegning/?pure=da%2Fpublications%2Fbynaere-landbrugsomraader-i-hovedstadsregionen-2014\(61f795f6-3934-4501-9f55-088e0001eec7\).html](https://ign.ku.dk/ansatte/landskabsarkitektur-planlaegning/?pure=da%2Fpublications%2Fbynaere-landbrugsomraader-i-hovedstadsregionen-2014(61f795f6-3934-4501-9f55-088e0001eec7).html)
- Statsministeriet (2022): <https://www.stm.dk/statsministeriet/publikationer/regeringsgrundlag-2022/>
- Teknologirådet (2015) Arler, F., Jørgensen, M.S., Galland, D., Sørensen, E.M. Kampen om m2- Prioritering af fremtidens arealanvendelse i Danmark: <https://tekno.dk/app/uploads/2015/08/Prioritering-af-fremtidens-arealanvendelse-i-Danmark.pdf>
- EU Kommission, (2020): https://environment.ec.europa.eu/strategy/biodiversity-strategy-2030_en#the-business-case-for-biodiversity
- Finansministeriet (2021) Aftale om grøn omstilling af dansk landbrug <https://fvm.dk/landbrug/aftale-om-groen-omstilling-af-dansk-landbrug>
- Fløjgaard, C. m.f. (2022). Ny natur på lavbundsjord: Hvordan får det værdi for biodiversiteten? <https://dm.dk/bio/artikler/alle-artikler/biodiversitet/ny-natur-paa-lavbundsjord-hvordan-faar-det-vaerdi-for-biodiversiteten>
- Kyndesen, M. B. J., Vesterager, J. P., Busck, A. G., Primdahl, J., Vejre, H., Kristensen, L. S., Kristensen, S. B. P., Richardt, A-S., Præstholm, S., Fertner, C., Winther, L., Ogstrup, S., & Nissen, A. L. (2016). Bynære landbrugsområder i Hovedstadsregionen 2014: Udvikling i landbrug, landskab og bebyggelse 1984-2014. Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning, Københavns Universitet. IGN Rapport [https://ign.ku.dk/ansatte/landskabsarkitektur-planlaegning/?pure=da%2Fpublications%2Fbynaere-landbrugsomraader-i-hovedstadsregionen-2014\(61f795f6-3934-4501-9f55-088e0001eec7\).html](https://ign.ku.dk/ansatte/landskabsarkitektur-planlaegning/?pure=da%2Fpublications%2Fbynaere-landbrugsomraader-i-hovedstadsregionen-2014(61f795f6-3934-4501-9f55-088e0001eec7).html)

Fingerbyens grønne handske

– Københavnsegnenes grønne områder, deres planlægning og begrundelsen for den

Henrik Vejre, Professor, Københavns Universitet

Adgang til grønne områder er af stor betydning for bybefolkningens velvære og sundhed. Derudover spiller byernes grønne områder en væsentlig rolle i klimasikringen og sikringen af den biologiske mangfoldighed samt i bevarelsen af landskabelige og kulturelle værdier.

Storkøbenhavn er begunstiget af relativt omfattende grønne områder, skove og åbne landskaber i tæt tilknytning til de beboede områder. Dette til trods for, at Københavnsområdet rummer meget få områder, der er umulige at bebygge. Mange andre byer spreder sig i områder med fx bjerge og vådområder, der er meget vanskelige at bebygge, og som derfor får lov til at ligge som grønne områder. I Københavnsområdet kræver sikringen af de grønne områder derimod aktiv indgriben fra det offentlige side, ofte understøttet af private initiativer.

Historien om sikringen af grønne områder og åbne landskaber i og omkring Storkøbenhavn går langt tilbage. I løbet af det tyvende århundrede opstår der således en høj grad af konsensus om behovet for at sikre rekreative områder til den hastigt voksende befolkning, der fremmer arbejdet med etableringen af det store antal velfungerende, rekreative områder, vi kender i dag. En høj grad af kontinuitet i arbejdet med grønne områder ligger til grund for den nuværende forsyning med rekreative områder. Denne kontinuitet har været opretholdt gennem det meste af et århundrede.

Indsatsen for en overordnet grøn planlægning i det storkøbenhavnske område tager på mange måder afsæt i den københavnske parkplanlægning, der bliver udfoldet i de første årtier af det tyvende århundrede. I denne periode bliver Københavns Kommunes bebyggede areal udvidet betragteligt med de store indlemmelser af nabo-sognene i 1901. Det lykkes imidlertid at friholde parker og parkbælter i de nye forstæder. Parkerne ligger hovedsageligt i områder, der alligevel ikke er velegnede til bebyggelse, men danner præcedens, da en plan for hele det storkøbenhavnske område skal udfoldes.

Den egentlige regionale planlægning for sammenhængende grønne områder tager afsæt i Den Grønne

Betænkning, der bliver offentliggjort i 1936. Fra 1938 implementerer man betænkningens visioner om fredning af områder med stor rekreativ betydning og binder dem sammen ved hjælp af et rekreativt stinet. Fredningsarbejdet viser sig nyttigt i den nordlige del af Storkøbenhavn. Her passer de store kulturhistoriske og landskabelige kvaliteter fint til fredningslovgivningens formålsparagraf, og store landskabelige og rekreative værdier kan sikres. Anderledes forholder det sig med den flade, skovløse Københavns Vestegn, der i efterkrigstiden er genstand for den væsentligste byudvikling omkring Storkøbenhavn.

Med afsæt i Fingerplanen fra 1947 indledes et omfattende arbejde med at sikre grønne områder på Vestegnen. De væsentligste områder er de såkaldte grønne kiler, der skal adskille Vestegnens byfingre. Udfordringen er at sikre større grønne områder i et lovgivningsmæssigt og planlægningsmæssigt tomrum – i en situation, hvor Storkøbenhavns vækst overgår alt, man hidtil har erfaret.

Regionplanlægningens tidsalder indebærer en afgørende sikring af de grønne områder. Planlægningen giver helt nye redskaber til myndighedernes arbejde med de grønne områder. Gennem generationer af kommune- og regionplaner opnår man efterhånden en fastfrysning af grænserne mellem det bebyggede og det åbne land. Bevidstheden om værdien af de grønne områder stiger, og med den sidste regionplan for hovedstaden i 2005 er de grønne områder ophøjet til at være afgørende for vækst og beskæftigelse i Storkøbenhavn.

Litteratur

Vejre, H. (2021). Fingerbyens grønne handske: planlægning og virkeliggørelse af Københavnsegnens grønne områder 1850-2020. BUILD, Aalborg Universitet.

En offensiv skovrejsnings- og landskabsstrategi

Grøn Byudvikling i Aarhus Kommune

Peter Søgaard

Som én af landets største by-kommuner er der gang i væksten i Aarhus. Ikke bare i forhold til økonomi og erhverv, men også i form af flere mennesker. Og der skal være plads til det hele – både mere erhverv, der bringer økonomi til kommunekassen og flere indbyggere, idet befolkningstallet i Aarhus i øjeblikket vokser med ca. 5000 nye borgere hvert år (2022: 355.286 indbyggere), eller til sammenligning en ny by på størrelse med Herning hvert 10. år. Samtidig er der høje ambitioner for mere skov og natur og der er klare målsætninger for at kunne sikre rent drikkevand og sikre byen mod ekstreme vejrhændelser i fremtiden. Og så skal borgerne gerne have alsidige grønne rekreative muligheder inden for kort afstand. Dette er selvsagt en svær planlægningsøvelse, for Aarhus Kommunes 468 km² bliver ikke til flere.

Aarhus har et grønt image blandt borgere og politikere, idet mange af kommunens store og meget benyttede naturområde ligger i tæt tilknytning til byen. I 2018 formulerede borgere og politikere i fællesskab "Fortællingen om Aarhus", hvor de første to linjer beskriver byens grønne beliggenhed og identitet: "Aarhus har en fantastisk placering ved havet og skoven. Et levende pulserende bymiljø og den smukkeste natur beliggende helt tæt på hinanden". De store skove syd for byen fra Marselis til Moesgård og Fløjstrup er en vigtig del af byens grønne identitet. I nord er det Risskov og Lisbjerg skov og mod vest de store søer, Brabrand sø og Årslev Engsø, der giver borgerne bynære grønne oplevelsesrum.

Imidlertid ser det anderledes ud, når man kaster blikket mod det åbne land, hvor Aarhus Kommune mange steder er domineret af landbrugsproduktion. I fremtiden skal der også være landbrugsproduktion i kommunen, men det bliver svært samtidig at sikre areal til de mange vækst- og grønne ambitioner. Teknologirådets rapport "Prioritering af Danmarks Areal i fremtiden" fra 2017 opsummerer de nationale ønsker for arealanvendelsen i 2050 og her kommer man frem til, at arealbehovet er 140%. Dette er imidlertid med en bymæssig dækning på 10%, og her er Aarhus allerede yderligere udfordret med en bymæssig dækning på 30% og denne må formodes at stige med den fremtidige tilflytning af borgere og virksomheder. Dermed kommer Aarhus Kommunes arealbehov op på 150-160%, hvis alle ønsker skal tilgodeses.

Ét areal med flere funktioner

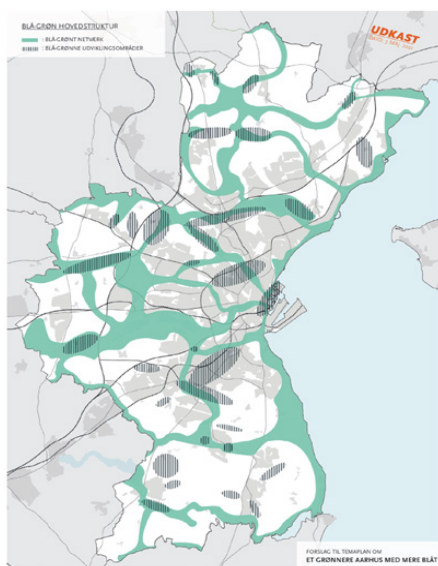
En af løsningerne er sammentænkning af flere ønsker og målsætninger på samme areal, men værktøjerne til dette er ikke fuldt implementeret i planlægningsprocesserne. Én af de store ambitioner er forøgelse af skov- og naturareal fra nuværende ca. 8.000ha til 12.000ha inden 2030. (2500ha mere skov og 1500ha mere lysåben natur). De nye skov- og naturområder kan samtidig anvendes til at opfylde målsætningerne om at grundvandet under 7000hektar jord skal beskyttes mod pesticider – f.eks. med oprettelse af "Grundvandsparker".

Flere udpegninger i kommuneplanen som "grønt danmarkskort" og "økologiske forbindelser" samt "potentielle naturområder" og "lavbundsjord" giver allerede muligheder for at tænke merværdi ind i landskabsanvendelsen, idet der er et stort overlap med de områder, der skal grundvandsbeskyttes og hvor der kan rejses skov.

Ud over skov og natur er der et andet hovedelement, der kan medvirke til en overordnet grøn planlægning – nemlig klimatilpasning eller tilpasning til mere vand i fremtiden. Aarhus ligger for enden af en ådal, der fører Aarhus å ud i bugten. Derfor skal vandet fra et stort opland både uden for og inden for bygrænsen samles i ådalen inde i byen og ledes gennem midtbyen og ud i havnebassinet. Med de forventede havvandsstigninger og øgede regnmængder er det vigtigt at kunne planlægge for at give plads til vandet i og uden for byen, så de øgede vandmængder ikke gør skade på ejendomme og infrastruktur.

Disse prioriteringer er sammenfattet i "Den Blå-grønne Hovedstruktur", der analyserer hele landskabet i kommunen og identificerer vigtige vandveje og opholdssteder til vandet, så det kan opbevares i landskabet og transporteres sikkert gennem byen. Disponeringen skal ikke ses som arealer og forbindelser, hvor der i fremtiden skal være permanent vand på terrænet, men snarere som arealer, der reserveres til grønne forbindelser, hvor der også kan være plads til og transporteres vand når der kommer skybrud i sensommeren eller tøbrud i det tidlige forår.

Den blå-grønne hovedstruktur sammenfatter eksisterende skov og natur og muligheder for ny natur og udpeger rekreative fokusområder, hvor der er nem adgang for borgerne til bynære naturoplevelser af høj kvalitet. En ny kommunal jordfond på 35mio kr. samt midler til grundvandsbeskyttelse skal hjælpe med at sikre arealerne til realisering af planen.

Figur 1: Blågrøn hovedstruktur fra forslag til temaplan om Et grønnere Aarhus med mere blåt.

Skovrejsning som alsidigt landskabs- og byudviklings- element

Aarhus Kommune har i flere årtier haft planer om mere skov. I slutningen af 80'erne var målsætningerne hængt op i "Aarhus omkranset af skov", som resulterede i nye store statsskove (True Skov, Solbjerg Skov og Bærmose Skov) og en lang række nye bynære kommunale skove.

Siden er ambitionerne steget og i 2008 besluttede byrådet en målsætning om, at Aarhus Kommune skulle have fordoblet skovarealet inden 2030 og senere kom den samme målsætning på beskyttet natur. Disse to målsætninger er i kommuneplanen sammenfattet til at Aarhus Kommune skal have 12.000ha skov og natur (8000ha skov og 4000ha natur) inden 2030, hvilket svarer til ca. 25% af kommunens areal.

De nye skove kan understøtte en lang række målsætninger i kommuneplanen, herunder også den blå-grønne hovestruktur. Såfremt de nye skove placeres og anlægges strategisk, kan de medvirke til at opfylde målsætningerne om rent grundvand (drikkevand), mere og bedre sammenhængende natur (biodiversitet), optag af CO₂ (klima) tilbageholdelse af vandet i landskabet (klimatilpasning), bynære rekreative oplevelser (folkesundhed) og en mere bæredygtig byudvikling. En del af de nye skove er kommunale skove, som etableres på kommunal jord – ofte nær eksisterende eller kommende ny by. Her er målet at skabe spændende naturlandskaber med skov, som understøtter de lokale landskabskarakterer.

Fokus i de nye skove er biodiversitet og rekreative tiltag, så ofte er der ikke planlagt træproduktion. Indledningsvist retableres det naturlige vandspejl, så der skabes søer, små vandløb og våde områder som udgør vigtige biodiversitets-understøttende landskabselementer. Der plantes med hjemmehørende arter og kun på ca. halvdelen af arealet. Den anden halvdel får lov at udvikle sig til lysåben våd eller tør natur eller henlægges til selvtilgroning med skov. Så vidt muligt tilføjes så mange levesteder, som muligt. Ud over de våde områder, tilføres dødt ved, kvas samt store sten og grus.

Figur 2: Ny skov på kanten af Tilst, nordvest for Aarhus inden plantning. Skoven er på 18ha og blev tilplantet i 2021-22 (Søbakke Skovbadeskov). I baggrunden til højre ses Gedding sø, der er udspringet af Egåen. I det fjerne til venstre ses True skov på ca. 500 ha.

Der er stor borgerinteresse for de nye bynære skove og ofte fører dette til nye tiltag som understøtter biodiversiteten, herunder græsningsprojekter, hvor borgerne opretter et ko-græsserlaug og dermed understøtter naturudviklingen. Dermed skabes et bynært grønt område med mulighed for høj biodiversitet og mange rekreative oplevelser samtidig med at en lang række vigtige samfundsopgaver løses, herunder drikkevandsbeskyttelse og klimatilpasning.

Place-making på landet

Når beboerne tager sagen i egen hånd og skaber nye rum for nye fællesskaber

Gertrud Jørgensen, Anne Tietjen, begge Københavns Universitet

Hvordan kan fysiske projekter påvirke livskvaliteten i yderområder og landdistrikter? Hvad gør beboere selv for at skabe (nye) rum for (nye) fællesskaber? Og kan det fortælle os noget om hvad beboerne på landet opfatter som livskvalitet? Det har vi undersøgt indenfor rammerne af forskningsprojektet, Livskvalitet på Landet.

Strukturelle problemer og oplevet kvalitet

Det er velkendt at landdistrikterne i Danmarks yderområder oplever strukturelle problemer. Befolkningstallet falder. Det er et problem, fordi en faldende befolkning truer den lokale service som for eksempel skoler, børnehaver og butikker, og den lokale økonomi kan lide under mangel på kvalificeret arbejdskraft til at udfylde jobs i virksomhederne. Særligt i de mindste byer og landsbyer bliver befolkningen ældre, mange unge flytter fra områderne, og det kan være svært at tiltrække højtuddannet arbejdskraft.

Traditionelt har økonomien på landet været baseret på landbrug og råstofudvinding samt dertil knyttet industri. Men nu lever mange af indbyggerne på landet et 'byliv': man pendler til de større byer for at gå på arbejde, man ønsker sig en velfungerende offentlig og privat service, og man lægger vægt på smukke omgivelser i lokalmiljøet og at kunne bruge landskabet til rekreative formål. Det er i konflikt med en situation, hvor fraflytning og nedslidning af de fysiske omgivelser er en realitet. Alligevel har nogle undersøgelser vist at den oplevede livskvalitet i landdistrikter i yderområder er lige så høj – eller måske højere – end i de større byer.

Balance mellem by og land – mellem center og yderområder – har høj samfundsmæssig og politisk bevågenhed. Mens generelle regionale politikker synes at have været mindre i fokus i senere år, er lokale projekter for stedsudvikling blevet mere almindelige. Stedsudvikling er lokale svar på lokale problemer baseret på beboernes initiativ eller medvirken og rettet mod fysiske forbedringer som løftestang for sociale processer og fællesskaber

Sådanne stedsudviklingsprojekter kan være offentligt

finansierede, som fx via områdefornyelse eller regionale udviklingsmidler, eller de kan være finansieret via private midler, herunder filantropiske fonde.

Vi satte os for at undersøge hvad beboere i landdistrikter i yderområder gør for at udvikle deres steder og de fællesskaber der er knyttet til dem. Men først lidt om stedsudvikling og om fælles livskvalitet.

Stedsudvikling som udtryk for fælles livskvalitet

Når vi tænker på det byggede miljøes rolle for livskvalitet på landet, har vi fundet det nyttigt at bruge begrebet stedsudvikling, hvor mennesker sammen skaber det vi forstår som steder: Særlige fysiske rum som kan forsyne lokalsamfund med services eller funktioner, men som også skaber eller understøtter identitet og fællesskabsfølelse. Et sted behøver ikke være unikt eller fremragende, det er et sted 'fordi det er dit', det er velkendt, og man kerer sig om det. Selv om stedstilknytning kan forstås individuelt ses det i planlægning som et fællesskabsorienteret begreb, hvor mange menneskers samlede stedsopfattelse samler sig i en fælles forståelse.

Stedsudvikling forstår vi her som projekter der i lille skala og på basis af borgernes indsats forbedrer og redefinerer offentlige fælles rum for at fremme individuel og fælles identitet og livskvalitet i landdistrikter.

Livskvalitet ser også i et fællesskabsperspektiv som en bred vifte af mål og prioriteter der af en gruppe defineres som særligt vigtige. Fælles livskvalitet er således ikke et spørgsmål om det gode liv for den enkelte, men om hvordan man lever det gode liv sammen med andre. Og er i stand til at handle i fællesskab i lyset af nye udfordringer.

Om undersøgelsen

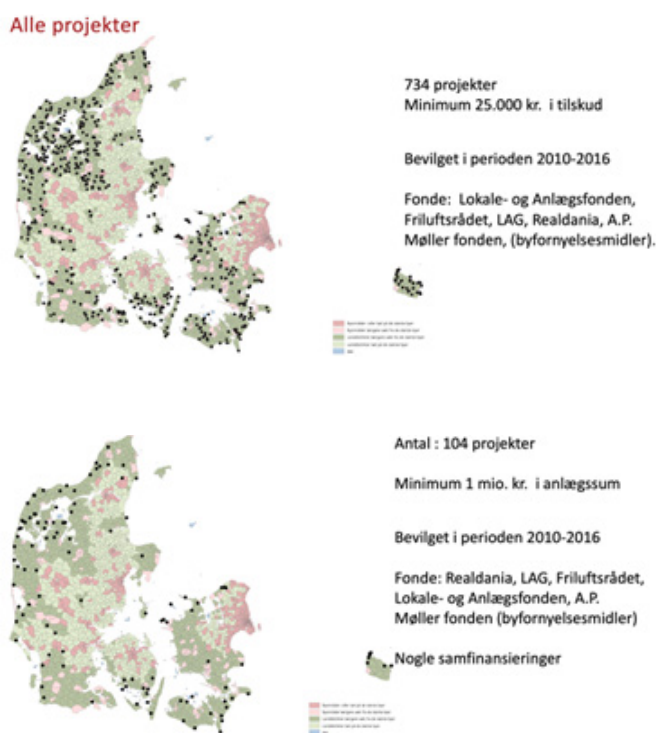
Undersøgelsens udgangspunkt er, at den måde folk bevarer, omdanner og udvikler de fysiske rammer omkring deres liv siger noget om betydningen af det byggede miljø for deres fælles livskvalitet. Det afspejles for eksempel i de stedudviklingsprojekter, de initierer, finansierer og gennemfører i fællesskab.

Derfor tog vi udgangspunkt i fondsbevillinger givet mellem 2010 og 2016 til projekter i landdistrikter længere væk fra de større byer, jf landdistriktsredegørelsen 2013. Kriterier var: Bevillinger større end 25.000 DKK, givet til fysiske projekter med det formål at bidrage til livskvalitet for lokalsamfundet, initieret af eller skabt i tæt samarbej-

de med lokale borgere, og offentligt tilgængelige eller rettet mod et bredere fællesskab. Da undersøgelsen løb fra 2018 var det rimeligt at antage at projekter bevilget bevillinger frem til 2016 var om ikke i mål, da i hvert fald startet.

Vi screenede bevillinger fra fonde som vi fandt relevante: Lokale- og Anlægsfonden, Friluftsrådet, Landdistriktsmidler (LAG), Realdania, A.P. Møller fonden, samt byfornyelsesmidler, idet de sidste dog blot indgik som en baggrund for analysen. Alle projekter blev geokodet og beskrevet med deres formål, ejere, anvendelse, fysiske ændringer og osv. En grundig gennemgang frasorterede alle projekter der ikke opfyldte kriterierne og det resulterede i registrering af i alt 734 projekter, hvoraf 104 havde en anlægssum på minimum én mio. kr.

Figur 1: Placering af hhv alle projekter og større projekter på landdistriktskort (Landdistriktsredegørelsen 2013). Særligt for de større projekter er der en vis koncentration i Nordvestjylland, på Sydfyn og Lolland-Falster.

Sideløbende besøgte vi 13 stedsudviklingsprojekter, hvor vi registrerede fysiske ændringer og interviewede nøglepersoner for at uddybe forståelsen af projektets formål, aktørernes motivering, processen samt de oplevede forbedringer af den fælles livskvalitet og stedstilknytning. Vi identificerede på den baggrund fem strategier for stedsudvikling.

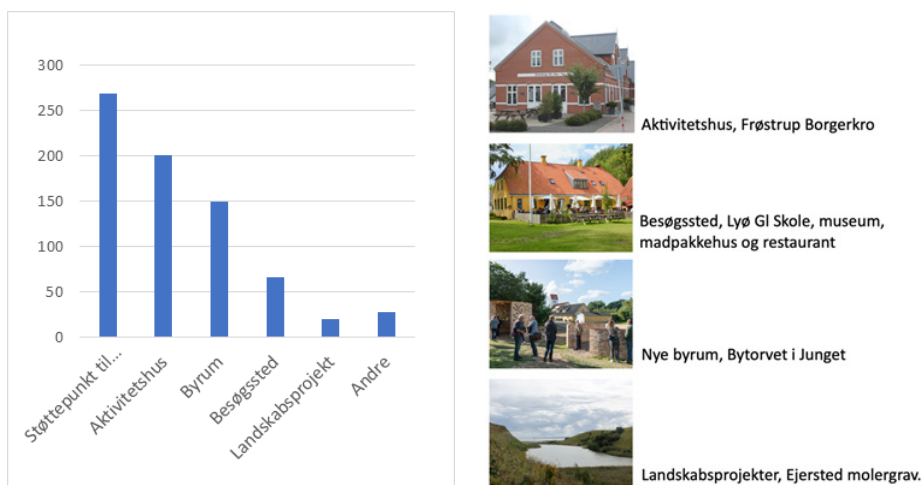
Figur 2: Tretten cases som blev besøgt og registreret, og hvor centrale aktører blev interviewet. Fra venstre øverst: Pulsen i Balling, Faster mejeri i Astrup, Ejerslev Moler og havn på Mors, Horbelev nye kulturgård, Bytorvet i Junget, landsbyen de syv sogne på Mors, Borgerkroen og andre ændringer i Frøstrup, nye byrum i Øster Hurup, Østerby bageri museum ved Fåborg, Ærøskøbing gl. skibsværft, dykkerparken i Glyngøre, Klitmøller Å restaurering, Lyø kultur og besøgscenter.

Projekternes generelle formål

Ser man på det samlede antal projekter er støttepunkter for friluftsliv den allerstørste gruppe, som omfatter omkring en tredjedel af alle projekter. Det er primært bålhytter og shelters som bygges af lokale og i den lokale natur. Friluftsrådet bevilger en stor mængde af sådanne projekter. Det er imidlertid relativt små bevillinger og vi går ikke yderligere ind i dem her.

Figur 3: Overordnede formål med alle projekterne.

Aktivitetshuse er en ny version af forsamlingshuset, med for eksempel flere typer af mødelokaler, værksteder for særlige interessegrupper, musik, scenekunst, udskænkning, sport og wellness. Det 'nye' aktivitetshus dækker ofte et bredere opland end forsamlingshuset, og har interessefællesskaber snarere end lokale fællesskaber som basis.

Besøgssteder dækker over steder der besøges af både lokale og turister. Det kan være besøgscentre knyttet til natur, møller, fyr, museer, butikker eller restauranter, der 'deles' mellem lokale og turister og ofte drives af lokale borgere.

Byrum har fokus på de fælles rum i landsbyer eller mindre byer. I nogle tilfælde er det i forbindelse med nedrivninger af forfaldne bygninger, boliger, skole eller havne- og erhvervsfunktioner, at der skabes nye fælles pladser, som giver rum for udendørs, formelle og uformelle aktiviteter og møder.

Landskabsprojekter er udtryk for et stigende ønske om aktivt at kunne bruge den natur der ligger lige uden for døren. Det kan være naturorienterede projekter, men handler også om at skabe bedre adgang, fx gennem stisystemer.

Der er mange overlap og stor variation indenfor kategorierne, men vi har henført hvert projekt til én kategori så godt som muligt. Anvendelsen siger noget om hvilke typer af projekter, der blev søgt og bevilget. Det kan dels fortælle om hvad borgerne i landdistrikter ser som vigtige elementer i den fælles livskvalitet, men det siger også noget om hvad fondene gerne vil/ville bevilge midler til. Men det siger ikke noget om på hvilken måde projekterne skabes og bruges, og om de indgår i en mere strategisk stedsudvikling. Det har vi set på gennem casestudierne.

Projekternes strategiske effekt for stedsudvikling

Stedsudvikling kan være udtryk for strategisk planlægning. De 13 udvalgte cases som vi har undersøgt mere i dybden, har vi brugt til at undersøge hvilke mere eller mindre udtalte strategier for stedsudvikling, der har været baggrund for eller effekt af projekterne. Vi fokuserede på, hvordan projekternes fysiske udformning fremmer – eller tænkes at fremme – nye rammer for fællesskaber, hvad motiverne var for initiativet, og hvordan processen har været. Her har vi brugt vores arkitektfaglige baggrund. Vi har fx ikke haft magt- og konfliktbriller på, men i stedet fokuseret på fysiske strategier og effekter. I stort omfang korresponderer disse strategier med de anvendelser vi har fundet i den kvantitative analyse.

Nye rum for nye fællesskaber

Med nedgang i befolkning og nye livsformer er der færre mennesker der deltager i helt lokale aktiviteter. Men der er samtidig bedre muligheder for at samles på tværs af mindre bysamfund, måske om særlige interesser. At skabe nye rum for nye fællesskaber f.eks. gennem renovering eller nybygning af huse eller udendørs steder der samler mennesker på tværs af landsbyer eller omkring

særlige aktiviteter (fx Horbelev kulturgård, Pulsen i Baling, dykkerparken i Glyngøre, Borgerkroen i Frøstrup), eller en bevidst 'fordeling' af forskellige aktiviteter imellem huse i et større område (De syv sogne Mors).

Det store antal aktivitetshuse og besøgssteder vi fandt i den kvantitative opgørelse, harmonerer fint med denne strategi der forstår og udnytter at de 'traditionelle' lokale baserede fællesskaber er på vej til at ændres til mere regionalt baserede interessefællesskaber og at flere brugergrupper kan have glæde af de samme faciliteter. Det er projekter hvor der er lagt meget frivilligt arbejde og hjerteblood fra borgerne. De er ofte løbet over lang tid og har krævet store kompetencer og ressourcer.

Innovativ brug af stedets kulturarv

Elleve af de tretten case-projekter var igangsat på baggrund af store udfordringer i det byggede miljø, enten forfaldne boliger, en nedlagte skole, eller lukkede erhverv. Projekterne arbejder med at bevare og udvikle stedets kvaliteter gennem at transformere eksisterende bygninger til nye funktioner. Eksempler er Borgekroen i Frøstrup, der forvandlede en forfalden og ubrugt, men kulturelt værdifuld krobygning midt i byen til et rum for nye fællesskaber indenfor den gamle ramme.

Faster mejeri transformerede et nedlagt mejer til en moderne erhvervsbygning, der også rummer et supermarked og dermed er et nyt centrum ikke bare for den lille by Astrup, men for hele nærområdet. Det nedlagte skibsværft i Ærøskøbing er bevaret og produktionslokalerne huser nu skoleværksteder og fungerer samtidig som besøgssted.

Brugen af stedets kulturarv handler således ikke kun om bygningsbevaring med om at udvikle både fysisk og immateriel kulturarv som et led i stedsudvikling.

Styrket adgang til landskab og natur

Nærhed og adgang til natur og landskab er vigtigt for beboere på landet, men adgangen er ofte dårlig. Det dilemma afspejles i flere af de undersøgte projekter, hvor bedre adgang til natur var et vigtigt tema. Lokale landskaber er, på samme måde som bygningsmassen, en identitetsmarkør som kan bidrage til stedudvikling. Det kan være adgang til et større landskab, som i en ny trampesti i Landsbyen de syv Sogne på Mors, til mere bynær natur som stien langs den genetablerede Klitmøller Å, eller simpelthen ved at etablere et nyt grønt byrum, som

i Bytorvet i Junget. Det er dog ikke 'bare' adgang til natur og landskab. Det er næsten altid koblet til skulpturelle elementer der markerer mødet med naturen. Det kan være stiforløb der markeres med særlige 'indgange' eller elementer der accentuerer en udsigt.

Nye forbindelser skaber nye mentale kort over lokalområdet

Mange af projekterne virker ved at de skaber nye forbindelser og nye rum, der ændrer den mentale forståelse i det lokale område. Det kan bidrage til et nyt syn på hele stedet, der matcher strukturelle og kulturelle ændringer. Eksempler er Frøstrup, hvor nedrivninger i hovedgaden har skabt visuel og fysisk sammenhæng fra hovedgadens butik, gennem en ny 'sansehave' til boldbanerne, og dermed mellem to vigtige steder i byen.

I den lille landsby Junget er 8 bygninger i den centrale del af hovedgaden ryddet og har givet plads til et grønt bytorv. Restaureringen af Klitmøller Å følges af en ny skolesti, der ændrer transportmønstre og skaber et nyt grønt centrum. Ikke alle disse ændringer har været egentlig strategiske, men i de syv sogne på Mors har det dog været en præmis at hele egnen 'vendes rundt' og bliver set som et hele, frem for som syv sogne der vender ryggen til hinanden. Og i Øster Hurup er et helt projekt dedikeret til at ændre opfattelsen af byen og dens kontakt til havet gennem et nyt torv, en ændret vejføring og et nyt 'landmark', der markerer sammenhængen mellem by og havn.

Projektfællesskaber og langsigtet stedsudvikling

De projekter, vi besøgte, krævede en stærk projektorganisation for at lykkes, og de var for en stor dels vedkommende drevet af frivillige borgere uden professionelle kompetencer i arkitektur eller projektledelse. De større projekter var meget krævende: de løb over mange år (i nogle tilfælde 10 – 15 år), hvor projektgruppen konkretiserede deres ideer, søgte støtte fra mange sider, forhandlede med kommunen og fik projektet implementeret.

Ser man samlet på projekterne er der lagt mange tusinde frivillige arbejdstimer i denne form for stedsudvikling – fra ansøgninger og ledelse til praktisk arbejde med nedrivning, medbyg og senere hen drift. Det betyder også at alle slags erfaringer er nyttige, fra jura og projektledelse til græsslåning og opvask. Disse projekter har skabt stærke bånd mellem deltagerne som i mange tilfælde også har ledt til nye stedsudviklingsprojekter på samme sted

over en længere periode eller har skabt netværk mellem forskellige projektmagere. Flere cases var i sig selv opfølgingsprojekter på tidligere indsatser. Det var forskelligt hvor store grupperne var og hvilken opbakning de havde i lokalområderne. Nogle projekter blev varetaget af mindre, relativt lukkede grupper, mens andre omfattede et stort netværk af mere eller mindre centrale aktører. Evnen til projektudvikling og oplevelse af en fælles handlekraft er en meget vigtig stedsudviklende effekt af disse projekter. Kommuner og stat kan gøre en stor forskel ved at understøtte denne form for stedsudvikling med hjælp og rådgivning.

Stedsudvikling på landet er komplekst, multiskalært og kræver vedholdenhed

Det diskuteres om landdistriktsudvikling bør angribes stedsbaseret eller generisk. Den stedsbaserede tilgang tager udgangspunkt i lokale karakteristika og kultur og kan dermed skabe større ulighed mellem steder, mens den generiske tilgang er mere optaget af strukturelle vinkler såsom lighed til infrastruktur, mobilitet og uddannelse. Vi finder dog ikke denne at modstilling er reel.

Der er behov for en strukturel, lighedsbaseret tilgang til udvikling i yderområder, men også for de stedsbaserede initiativer, som vi har beskrevet her. I den kvantitative opgørelse fandt vi forskelle i geografisk 'tæthed' af projekter, hvilket antyder at steder med mange ressourcer har lettere ved at 'hive sig selv op ved håret' og gennemføre de ganske komplicerede projekter. Men stedsudvikling er ikke et nulsumsspil, og gode løsninger ét sted, kan inspirere andre til at tage fat også.

Særligt casestudierne understregede kompleksiteten og det relationelle i det moderne land-liv. Mens landdistrikterne traditionelt (af byboer) har været anset for at være lokale og indadvendte, er realiteten i dag det modsatte. Både erhvervsmæssigt og kulturelt er landdistrikternes steder urbaniserede og globaliserede og i konstant kontakt med andre steder. Det ses også i vores caseprojekter. Næsten alle omfatter mere end det nære sted, mange inkluderer fx turister i målgruppen, og de mange fondsansøgninger vidner om en evne til at række ud til eksterne aktører og aktivere dem i lokal stedsudvikling.

Endelig kan man diskutere hvad periferitet betyder i Danmark. Trods betegnelsen 'yderområder' eller 'landdistrikter længere væk fra de større byer', er der aldrig mere end tre timers kørsel til en af de fem største byer i landet. God adgang til internet betyder muligheder for arbejde og indkøb hjemmefra. Og der er en høj grad af

privat-kommunal samvirken, som også giver sig udtryk i de projekter vi har undersøgt. Borgerne er opmærksomme på lokal kulturarv og natur, og de har kompetencer til at gennemføre og drive ganske store og komplicerede bygge- og plan projekter. Så mens de strukturelle udfordringer og de generiske politikker, der søger at løse dem, ikke synes at have den store gennemslagskraft, giver de stedsudviklende projekter mere håb for fremtidens steder på landet.

Litteratur

- Regeringen. (2019). Regional- og landdistriktpolitisk redegørelse 2019. [Danish government: Regional and rural policy statement 2019].
- OECD. (2006). OECD rural policy reviews. the new rural paradigm. policies and governance. Retrieved from http://www3.unisi.it/cipas/ref/OECD_2006_Rural_Paradigm.pdf
- Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J., & De Neve, J. (Eds) (2021). World happiness report 2021. New York: Sustainable Development Solutions Network.
- Tietjen, A. & Jørgensen, G. (2023): Rural placemaking for sustained community well-being. I Johansen et al. (2023): Rural Quality of Life. Manchester University Press. <https://www.manchesteropenhive.com/display/9781526161642/9781526161642.00018.xml>
- Jack, G. (2012). The role of place attachments in wellbeing. *Wellbeing and place*, 89-104.
- Giuliani, M. V. (2003). Theory of attachment and place attachment. In M. Bonnes, T. Lee, and M. Bonaiuto (Eds.), *Psychological theories for environmental issues* (pp. 137-170). Aldershot: Ashgate (18) (PDF) Theory of Attachment and Place Attachment. In M. Bonnes, T. Lee, and M. Bonaiuto (Eds.), *Psychological theories for environmental issues*. https://www.researchgate.net/publication/228091197_Theory_of_Attachment_and_Place_Attachment_In_M_Bonnes_T_Lee_and_M_Bonaiuto_Eds_Psychological_theories_for_environmental_issues#fullTextFileContent [accessed Jun 24 2021].
- Cresswell, T. 2004: *Place – a short introduction*. Blackwell publishing.
- Sweeney, J., Mee, K., McGuirk, P., & Ruming, K. (2018). Assembling placemaking: Making and remaking place in a regenerating city. *Cultural Geographies*, 25(4), 571–587. <https://doi.org/10.1177/1474474018778560>.
- Sarah C. White (2010) *Analysing wellbeing: a framework for development practice*, *Development in Practice*, 20:2, 158-172, DOI: 10.1080/09614520903564199
- McCrea, R., Walton, A. & Leonard, R. *Developing a Model of Community Wellbeing and Resilience in Response to Change*. *Soc Indic Res* 129, 195–214 (2016). <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1099-y>
- Tietjen, A., & Jørgensen, G. (2019). Planning strategically in light of rural decline: Experiences from Denmark. In M. Scott, N. Gallent, & M. Gkartzios (Eds), *The Routledge companion to rural planning* (pp. 420– 430). London: Routledge
- Barca, F., McCann, P., & Rodríguez-Pose, A. (2012). The case for regional development intervention: place-based versus place-neutral approaches. *Journal of regional science*, 52(1), 134-152.
- Woods, M. (2019). The future of rural places. In M. Scott, N. Gallent, & M. Gkartzios (Eds), *The Routledge companion to rural planning* (pp. 622– 631). London: Routledge.

Hvordan vil vi bo og leve fremover?

Jesper Ole Jensen, BUILD, AAU

Enfamiliehuset er den mest udbredte boligform i Danmark og af samme grund er der mange aktuelle dagsordener knyttet til enfamiliehuset – klimadagsordenen (enfamiliehusene bruger meget energi både til drift og opførelse), sundhedsdagsordenen (indeklima og ensomhed), ældredagsordenen (parcelhuset er den primære ældrebolig i Danmark). Der er mange udfordringer og bekymringer knyttet til at bo i enfamiliehus på sigt: Hvad sker der når beboerne bliver ældre, og ressourcerne til vedligeholdelse af huset svinder, når naboerne flytter og husene i lokalområdet i stigende omfang står tomme, når den offentlige trafik lukker ned, og man bliver for gammel til at køre bil, samtidig med at butikker og lokal service forsvinder? Når skolerne lukker, og ingen børnefamilier slår sig ned længere? Og ens hus taber værdi, så mulighederne for at finde en ny bolig er begrænset, og i værste fald betyder at man er bundet til sit hus?

Udfordringer ved enfamiliehuset

Parcelhuset er landets mest udbredte ældrebolig. 60% af landets parcelhuse, der blev opført som familieboliger, er i dag beboet af en eller to personer, heraf mange "empty-nesters", dvs. familier hvor børnene er fløjet fra reden. Intet tyder på, at disse problemer vil blive mindre fremover. En prognose for boligefterspørgslen spår således, at der i 2040 vil være 42.000 flere overskydende enfamiliehus (og 12.000 flere stuehuse) end de omkring 10.000 overskydende enfamiliehus vi har i dag. Det svarer til en årlig tilvækst af 1.700 overskydende enfamiliehus og knap 500 stuehuse – altså tilsammen knap 2.200 overskydende huse årligt (DREAM), hvoraf hovedparten ligger i landets yderområder.

Andre undersøgelser peger i sammen retning. Fx viser en undersøgelse foretaget af KL at der alene på grund af flyttemønsteret blandt de 25.000 ældre over 75 år der bor i enfamiliehus i sognetypen "landområder længere væk fra de større byer" vil ske en stigning i udbuddet af boliger på 2.500 årligt (KL, 2017).

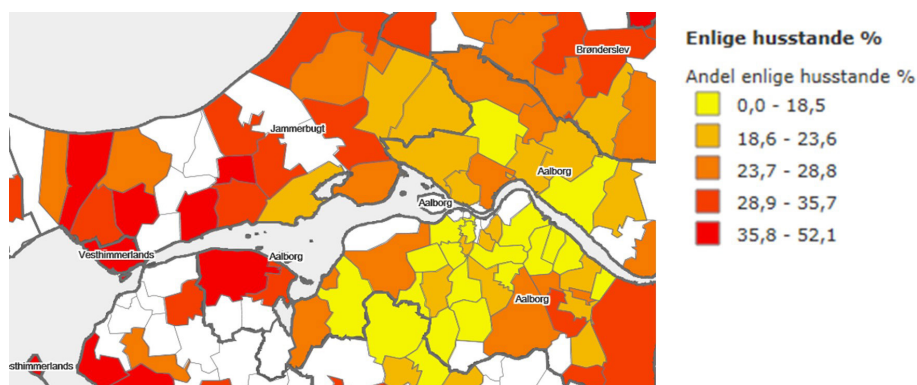
Set fra en klimamæssig vinkel udgør enfamiliehuset en åbenlys udfordring, i det enfamiliehusene udgør 31% af al opvarmet bygningsareal i Danmark (169 mio. m² ud af 546 mio. m² opvarmet areal), og dermed har en væsentlig andel i, at byggesektoren som helhed står for omkring 30% af de danske CO₂-emissioner.

Man kommer derfor ikke udenom enfamiliehuset, når det skal formuleres boligpolitik, ældrepolitik eller klimapolitik fremover. Det er ikke kun i Danmark at der er en stigende interesse – og bekymring – for udviklingen omkring enfamiliehuset og for parcelhusområderne som helhed og den service der omgiver dem. Dette er problemstillinger der har en international bevågenhed, og som man ser forskellige tilgange til at løse. Danmark skiller sig dog ud fra andre europæiske lande ved dels at have en stor andel enfamiliehuse, og dels at have oplevet en stor dynamik i urbaniseringen. Det har bl.a. ført med sig, at Danmark som det eneste land i EU har en national ordning for nedrivning af tomme enfamiliehuse.

Forskelle mellem land og by

De forskellige livsvilkår for beboerne i landets enfamiliehuse kan man forvise sig om ved at kaste et blik i det Parcelhusatlas, som BUILD tidligere har udviklet, og som samler en lang række informationer om landets parcelhuse i et GIS-kort: <https://build.dk/Pages/Parcelhusatlas.aspx>. Forskellene på enfamiliehusene i land og by er slående, og det gælder både på nationalt niveau (urbanisering) og på lokalt niveau (lokal urbanisering, eller "dobbelt urbanisering").

Der er et sammenspil mellem mange faktorer: enfamiliehuse i sogne udenfor de store byer er i højere grad end huse i byerne præget af mange enlige, ældre, lave huspriser som vidner om begrænset efterspørgsel, lav disponibel indkomst, dårlige energimærker og individuel opvarmning (udenfor den kollektive varmforsyning). I og omkring de største byer er det ikke så meget ovennævnte udfordringer man møder – her er der stor efterspørgsel på enfamiliehusene, særligt fra børnefamilier. Husene er i relativt god stand, til gengæld er de meget dyre, og de ældre beboere flytter ikke ud i det omfang man kunne

Figur 1: Lokale forskelle på beboerne i enfamiliehuse. I de større byer bor der flere børnefamilier, mens der i husene i de omkringliggende områder bor flere enlige. Kilde: Parcelhusatlas.

ønske, og det medvirker til, at der er en mangel på enfamiliehuse for børnefamilier.

Nedrivning af enfamiliehuse i land og by

Den dynamik der skaber forskelle på land og by, medfører samtidig at der rives mange enfamiliehuse ned i hele landet. Dette står i klar kontrast til de stigende politiske ambitioner der er om at bevare og genanvende flere bygninger, både i landområder og byområder, idet nybyggeri, udvinding og fremstilling af byggematerialer står for 11% af landets CO2-udslip. Nedrivning af bygninger rimer dårligt på en øget genanvendelse.

Selvom man siger at "my home is my castle", er der alligevel omkring 1.100 boligejere i byområderne som årligt river deres slot ned, og lader det erstatte af et nyt – ofte større, mere energivenligt, med et bedre energimærke og en mere CO2-venlig forsyningsform (fx fjernvarme eller jordvarme). Det er ikke kun et hovedstadsfænomen, men finder sted over hele landet. Når man spørger ejerne om, hvorfor de rev huset ned, så er der forskellige forhold der springer i øjnene.

Data viser, at størsteparten af køberne har boet i huset i mindre end 3 år før de rev det ned, hvilket indikerer, at mange køber huset med henblik på nedrivning. Det er altså i mindre grad de ældre boligejere som river deres hus ned, selvom det også forekommer. Når man vælger at købe et hus med henblik på nedrivning, er det ofte på grund af beliggenheden – at man gerne ville bo i området (men ikke kunne finde et "egnet" hus til salg), eller at huset lå "forkert" på grunden, fx for tæt på trafikeret vej, for lavt i forhold til oversvømmelser, eller for langt fra en skøn natur.

Noget andet som er på spil, er den demografiske udvikling: I en survey blandt husejere, der har revet deres huse ned og bygget nyt, fremgår det, at mange gør det som et led i at forberede sig til alderdommen. Man renoverer eller river ned for at opnå mere ældrevenligt rammer, fx at få et hus i ét plan, med mere adgangsvenlige forhold, bedre adgangsforhold, bedre indeklima mm. Boligejerne er dog ikke nødvendigvis særlig rationelle eller beregnende, når de vælger at lade deres hus rive ned og opfører et nyt.

Mange angiver som årsag til nedrivningen, at et nyt hus bedre kan opfylde de forventninger man har til rum, anvendelse mm, og dermed kan indfri ens boligdrømme. Mange har muligvis lettere at forestille sig dette med et nyt hus fra Huscompagniet eller Eurodan huse, end

ved at skulle renovere et lille faldefærdigt hus med fugt i fundamentet og dårligt energimærke. Ikke desto mindre er der mange som vælger at renovere deres hus, også selvom det er meget ringe – det viser en undersøgelse vi har foretaget blandt ejere som har gennemført en større renovering af deres hus (hvor alternativet kunne have været en nedrivning).

En af årsagerne til, at boligejerne vælger ikke at rive huset ned er, at de tidligere har gennemført større renoveringer på huset, og måske derfor synes det er synd at opgive det. Det kan også skyldes at huset har særligt kvaliteter, som gør at man vælger at reparere på det igen og igen. Men læren er, at løbende reparationer og vedligeholdelse ikke alene fysisk er med til at holde huset stående, men også mentalt er med til at afholde ejerne fra at rive det ned.

Endelig kan man spørge sig om, i hvor høj grad beboerne har fået en ordentlig rådgivning når de træffer valget om nedrivning – omkring 30% af beboerne har foretaget en eller anden form for sammenligning af hhv. renovering og nedrivning med efterfølgende nybyggeri, og en del har efter sigende fået rådgivning.

Men her kan man spørge, hvor kvalificeret den rådgivning er. Selvom mange af de huse der rives ned ikke er de rene skønhedsåbenbaringer, så er der potentielt en risiko for, at også bevaringsværdige huse forsvinder eller renoveres på en uskøn måde, der på sigt udvasker de særtræk og bygningskvaliteter der er ved parcelhusområderne.

Hvis man vælger at rive sit hus ned, forudsætter det naturligvis at man har en erstatning klar – ellers er det en ret dum beslutning. Erstatningen er for de fleste et nyt hus, men det koster som bekendt mange penge at bygge nyt, og det er langt fra alle boligejere der har den mulighed, uanset hvor meget man gerne ville af med det gamle hus.

I landets yderkommuner rives der også huse ned, men det er primært de huse der er tomme og ikke kan sælges – og her bygges der stort set aldrig nyt efterfølgende. Med statslige byfornyelsesmidler og puljer til landsbyfornyelse rives der årligt omkring 400 huse ned i udkantsområderne – omfanget har dog varieret noget siden den første indsatspulje så dagens lys i 2010, og i nogle år været oppe på 800 boliger årligt.

Selvom den officielle begrundelse for ordningen er, at den skal gøre landsbyerne mere attraktive ved at fjerne de tomme huse, der skræmmer potentielle købere væk, så er den reelle frygt hos mange kommuner, at de tom-

me huse vil blive opkøbt af Låsby-Svendsen-lignende udlejere, og udlejet til udsatte borgere fra andre kommuner, og derigennem påføre kommunen store sociale udgifter. Vel at mærke kommuner, hvor man ofte lider af et vigen- de skattegrundlag som følge af fraflytning af skattebeta- lende borgere.

På grund af, at dårlige boliger ofte bebos af udsatte husstande, er flere udkantskommuner blevet opmærk- somme på at udarbejde strategier for at håndtere og forebygge de udfordringer, der er forbundet med de udsatte familiers bolig-mæssige og sociale situation. Det kan fx være gennem en opsøgende indsats, der rummer både kondemnering, genhusning, og en målrettet social indsats, der koordineres af en boligsocial medarbejder. Siden 2009, hvor den første indsatspulje for forskønnelse af landområder og mindre byer blev vedtaget, har der været et betydeligt fokus på beboede, dårlige udlejnings- boliger.

Det har medført, at antallet af boliger, der kondemneres er stærkt stigende. Nogle kommuner har allerede en stra- tegi (Mariagerfjord, Lemvig, Tønder og Guldborgsund), og flere overvejer at følge efter. Et eksempel er Mariagerfjord Kommunes brug af midler fra indsatspuljen til at gen- nemføre kondemnering af udsatte og beboede ejendom- me i kommunen, i modsætning til at bruge midlerne på nedrivning af forfaldne ejendomme, som ellers typisk prioriteres i andre kommuner.

Med en indsats hvor man har kondemneret ca. 170 bo- liger og genhuset 70 familier, har man oplevet gode resultater, herunder færre flytninger blandt de udsatte familier, og et stort løft i livskvalitet (bedre sundhed) til beboerne og naboerne. For relativt få midler har man så- ledes fået store resultater, med en bedre tilværelse for de genhusede beboere besparelser for kommunen på det sociale område.

Mobilitet og nye boformer

Det paradoksale er dog, at uanset hvor meget og hvor ofte forskere og andre kalder parcelhusene for uegnede og utidssvarende som ældreboliger, så foretrække man- ge ældre alligevel at blive boende. Sandheden er dog, at vi ikke ved nok om hvor mange der reelt ønsker at flytte og hvor mange der reelt ønsker at blive boende.

Vi ved at der er grupper af ældre som er mobile, og som har ressourcerne (læs: friværddi) til at finde en anden bolig, og fx flytte ind til byen, eller ud fra byen til et naturskønt område i en yderkommune. Vi ved også at andre grupper

er meget mobile, nemlig de udsatte familier, som ofte vælger at flytte ofte fra sted til sted, fx ved at bosætte sig i et dårligt og lejet enfamiliehus, og flytte til en nærliggende almen bolig i vintermånederne. Vi ved også at der er en gruppe som måtte ønske at flytte, men som ikke har mulighed for det, da de er stavnsbundet til deres hus. Men der er en fjerde gruppe, som formentlig er den største, som består af de beboere som har ressourcerne til at flytte, men som "er groet fast" til deres hus, eller ikke har fundet noget andet boligtilbud der kan matche deres parcelhus.

Mange kommuner står i den "Catch 22" at der ikke er plads til at bygge boliger til de ældre, som derfor vælger at blive i boende i deres parcelhus, hvilket blokerer for at børnefamilierne får mulighed for at rykke ind, og dermed skabe cirkulation i det lokale boligmarked. Derfor skal man måske se sig om efter andre løsninger, og fx forsøge sig, som i Holland, med tiltag der opfordrer til at dele de eksisterende huse, og dermed skaffe flere og billigere boliger og reducere ensomhed.

Udfordringerne med alderdom og enfamiliehuse har medført stor fokus på seniorbofællesskaber, som en alternativ boform for de mange ældre der vil komme fremover. Der har samtidig været en stor vækst i seniorbofæl-

Figur 2: Selvom empty-nesters giver udtryk for helst at ville blive boende i deres parcelhus, viser de alligevel interesse i seniorbofællesskaber når de introduceres i lokalområdet, som her ved introduktion til et nyt bofællesskabsprojekt i Roskilde Kommune.

Kilde: Roskilde Kommune.

lesskaber de senere år, men ser man på den geografiske fordeling etableres langt de fleste tæt på de større byer – og kun 4% i landets yderkommuner, selvom andelen af ældre er størst her er. En central udfordring er, at beboerne i landets udkantsområder har mindre betalingsevne på grund af lavere boligpriser på deres enfamiliehuse, sammenlignet med beboere i de større byer, og det giver developere og investorer mindre lyst til at etablere bofællesskaber i landets udkantsområder. Samtidig kan det være svært at gennemskue hvor stor den egentlige efterspørgsel er på bofællesskaber.

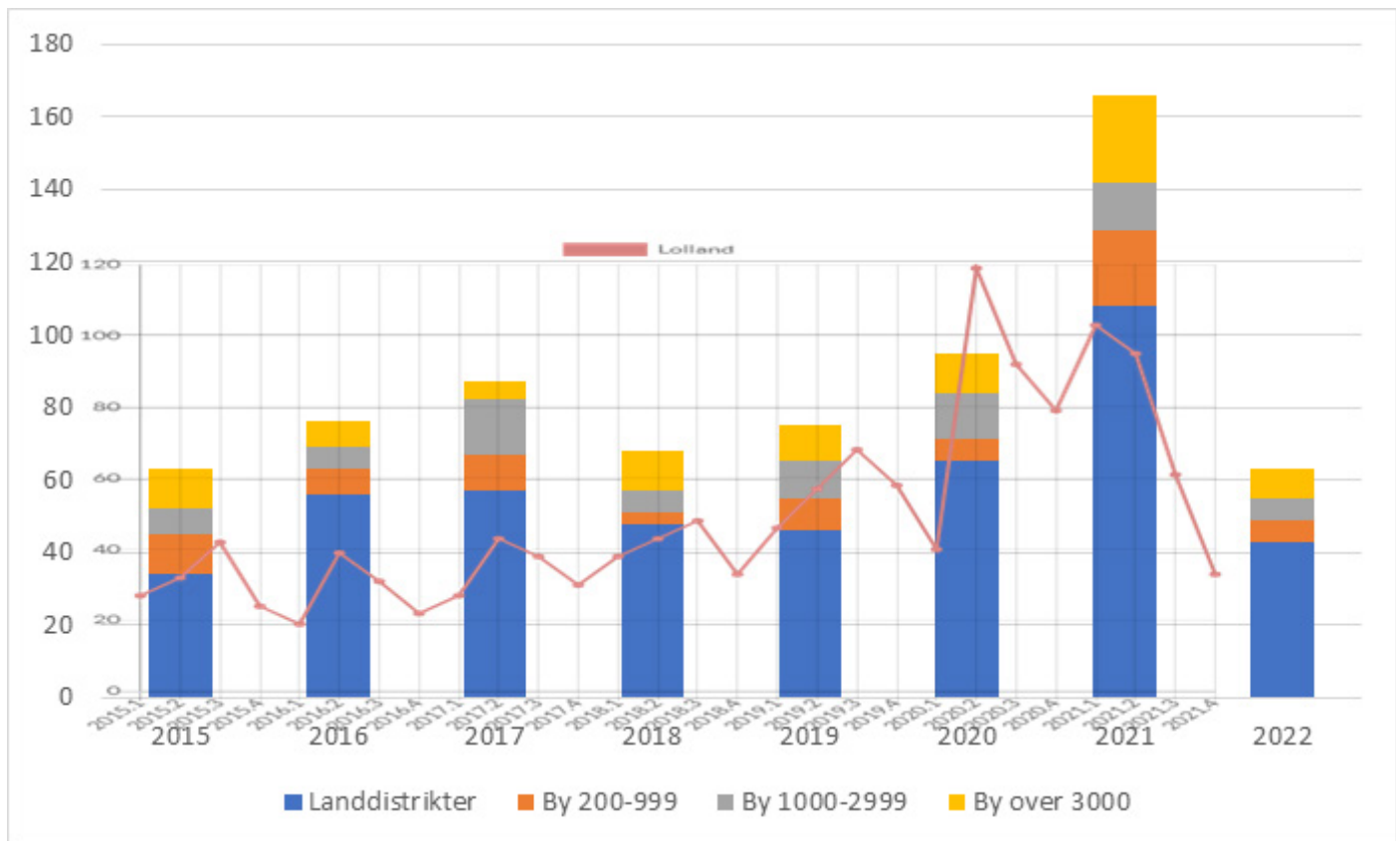
Coronakrisen som en mulighed for yderkommuner?

For udviklingen i landdistrikterne kunne man også håbe på, at flere byboer med tiden ville flytte til udkantskommunerne for at skabe mere balance mellem land og by, især da bedre internetforbindelser og øget accept fra arbejdsgivere har øget muligheden for distancearbejde.

Men selvom der i de senere år har været større fraflytning fra by til land, så er det ikke noget der endnu har rykket afgørende på balancen. Men måske kan nogle af de globale kriser lave om på det. Under coronakrisen har vi set et eksplosivt stigende salg og udlejning af fritids- og fleksboliger i landets yderområder. Selvom en del af husene er blevet solgt igen som følge af corona-restriktionernes ophævelse, kan krisen have været det "tipping point" som har fået flere byboere til at få øjnene op for enfamiliehusene i landets yderområder.

Det er i hvad vi hører fra Lolland kommune, hvor man i 2021 så en fordobling i salget af fleksboliger i forhold til tidligere år (160 fleksboligtilladelser mod 60-80 årligt i tidligere år), hvilket overstiger salget af sommerhuse i kommunen. Så selvom man ikke ser spor af corona-restriktionerne i statistikkerne over nettotilflytning til Lolland kommune, så kan der være et mørketal i form af flere fleksbolig-købere, der køber ældre huse, sætter dem i stand og benytter dem i weekender og ferier – og måske med tiden beslutter sig til at bo helårs i kommunen.

En undersøgelse som Lolland kommuner har foretaget blandt fleksboligejere viser, at mange bruger deres hus i en stor del af året; 34% i 60-180 dage om året, og 13% i 200-365 dage om året. Hertil kommer at knap 60% har overvejet at slå sig permanent ned i kommunen.

Figur 3: Udvikling i antal sommerhussalg (rød linie) og flex-boligtilladelser (søjler), med angivelse af placering (bytype) i Lolland kommune, 2015-2021. Kilder: Realkreditrådets boligmarkedstatistik, <https://tkapp2.realview.dk/tk/index.html> og oversigter fra Lolland kommune om flex-boligtilladelser

Avisoverskrifter fra den lokale og nationale presse som "Fleksboliger er et kæmpehit" (Lolland-Falsters Folketidende) og "Stort salg af fleksboliger kan redde Lollands boligmarked" (Børsen) indikerer at udviklingen i salget af fleksboliger under corona har været mærkbar på Lolland. Med god hjælp fra et samarbejde med influencer Signe Wenneberg har Lolland Kommune således oplevet, at der for første gang i mange år har været budrunder til salg af huse på Lolland – huse der kan anvendes som fleksboliger af købere fra hovedstadsområdet. Måske er det konturerne af en begyndende regional gentrificering man kan se, hvor beboere med begrænset økonomisk kapital, men stor kulturel kapital, rykker ind i de mange smukke og bevaringsværdige enfamilie- og stuehuse der er på Lolland, og derigennem får mulighed for både at være ejere af et enfamiliehus og en lejlighed i København.

Opsamling

Udviklingen har i de senere år skabt store forskelle mellem enfamiliehuse i land og by – en udvikling der kun tegner til at blive større fremover. Der er dermed lagt op til et øget fokus på landets enfamiliehuse fremover, og på hvordan man skaber de bedst mulige boligforhold med udgangspunkt i de nuværende enfamiliehuse. I artiklen argumenteres for, at det både kan være den demogra-

fiske udvikling og globale kriser, som er med til at skabe forandringer for landets enfamiliehuse – men at beboerne i enfamiliehusene rammes vidt forskelligt af dem. Spørgsmålet er så, hvilke politiske initiativer på lokale og nationalt niveau der vil kunne dæmme op for de negative konsekvenser af den udvikling. Indtil videre har vi set forskellige eksempler på initiativer rettet mod enfamiliehusene, men med de fremtidige udfordringer vil der være brug for endnu mere videregående indsatser. Denne artikel lægger op til at have øje for de meget forskellige vilkår der gælder for enfamiliehusene og deres beboere på tværs af landet, når der fremover formuleres politikker for at skabe bedre boligforhold og en mere bæredygtig udvikling i landets enfamiliehuse.

Litteratur

- Jensen, J. O., Mechlenborg, M., Kragh, J. & Egsgaard-Pedersen, A. (2022) Nedrivning af enfamiliehuse: Omfang og årsager. København: Institut for Byggeri, By og Miljø (BUILD), Aalborg Universitet. 55 s.
- Jensen, J. O., Stender, M. & Løjmand, L. S. (2022) Fællesskabsorienterede boformer: Erfaringer fra bofællesskaber etableret af developere. København: Institut for Byggeri, By og Miljø (BUILD), Aalborg Universitet. 60 s. (BUILD Rapport; Nr. 32, Bind 2022).
- Jensen, J. O., Andersen, H. S., Staunstrup, J. K. & Holm, K. (2019) Kortlægning af nedrivningsegne huse. Internt notat til af Trafik-, Bygge- og Boligstyrelsen (TBST).
- Jensen, J. O. (2019) Udenlandske erfaringer med offentlige indsatser mod tomme boliger. Polyteknisk Boghandel og Forlag. 62 s. (Forskning i det byggede miljø, SBI; Nr. 20).
- Jensen, J. O. (2016) Kommunernes strategiske brug af byfornyelsen. 1. udg. udg. København: SBI Forlag. 69 s. (SBI; Nr. 2016:22).
- Jensen, J. O., Bräuner, E., Gram-Hanssen, K., Hansen, A. R., Larsen, J. N. & Stensgaard, A. G. (2016) Parcelhusatlas: En kortlægning af danske parcelhuse og deres ejere. 1 udg. København: SBI Forlag. 61 s. (SBI, Bind 2016:16). Parcelhusatlas (GIS-kort): <https://build.dk/Pages/Parcelhusatlas.aspx>
- Jensen, J. O., Gram-Hanssen, K., & Mechlenborg, M. (2020). Hjælp de ældre ud af deres tomme parcelhuse og ind i ældreboligerne – for klimaets skyld. Information. https://www.information.dk/debat/2020/02/hjaelp-aeldre-tomme-parcelhuse-aeldreboligerne-klimaets-skyld?lst_cntrb#kommentarer
- Gram-Hanssen, K., Friis, F., Jensen, J. O., Hansen, A. R. & Bräuner, E. V. (2015). Renovering af danske parcelhuse – eksisterende viden og nye erfaringer. Kbh.: SBI forlag. 85 s. (SBI; Nr. 2015:16).
- Kommunernes Landsforening (2017). Demografiske forskydninger udfordrer – også boligmarkedet. Analysenotat, KL, februar 2017.
- Lolland Kommune (2021) Flexbolig analyse august 2021. Status på flexboligordningen i Lolland Kommune.